

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՆԱԽԱՆՍԱՐԱՆ

ՈՌԻՔԵՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, ՆԱԻՐԱ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅՆ ՈՒ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
ԹՈՒՐՔ ԲԱՐՁՐԱՍՏԻՃԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՌԱԳՄԱԿԱՆ
ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

(XIX դարի 4երջ - XX դարի 4եսեր)

9(47.925)

Վ-37

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՍԼՍԱՐԱՆ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

հշ

ՌՈՒԲԵՆ ՍԵԼՔՈՆՑԱՆ, ՆԱԻՐԱ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅՆ ՈՒ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԽՆԴԻՐԸ ԹՈՒՐԲ ԲԱՐՁՐԱՍՏԻՃԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ
(XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋ - XX ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐ)

6496

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2022

*Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել
ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի գիտական խորհուրդը:*

Խմբագիր՝ Բ.Գ.Թ. Էդգար Խաչատրյան
Գրախոսներ՝ Կ.Գ.Թ. Միեր Աբրահամյան
Բ.Գ.Թ. Անուշիկ Մարտիրոսյան

**Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի
ֆինանսական աջակցությամբ 15T-6A319 ծածկագրով գիտական
թեմայի շրջանակում:**

Մելքոնյան Ռուբեն, Պողոսյան Նաիրա

Մ 537 Հայկական հարցն ու Հայոց ցեղասպանության խնդիրը
թուրք բարձրաստիճան քաղաքական և ռազմական գործիչ-
ների հուշերում (XIX դարի վերջ-XX դարի կեսեր)/Ռ. Մել-
քոնյան, Ն. Պողոսյան: Եր., ԵՊՀ հրատ., 2022, 110 էջ:

Գրքում ներկայացված են Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի Հանրապետու-
թյան քաղաքական, ռազմական կյանքում XIX դարի վերջից մինչև XX դարի կե-
սերը ակտիվ դերակատարում ունեցած գործիչների այն հուշերը, որոնք վերա-
բերում են Հայոց ցեղասպանությանն ու Հայկական հարցին: Այդ հուշերը վերլու-
ծության են ենթարկվել պատմական իրադարձությունների ու իրավիճակի հա-
մապատկերում, ընդգծվել են դրանցում առկա ռասիստական, ցեղասպան մտա-
ծողության ցայտուն դրսևորումները: Գիրքը հասցեագրված է արևելագետներին,
պատմաբաններին, քաղաքագետներին ու ընթերցող լայն շրջանակին:

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-5-8084-2588-0

© ԵՊՀ հրատ., 2022

© Մելքոնյան Ռ., Պողոսյան Ն., 2022

Պատմական իրադարձությունների ուսումնասիրության հա-
մար, որպես կանոն, առաջնային կարևորություն ունեն փաս-
տաթղթերն ու արխիվային նյութերը, ինչդրո առարկա թեմայի
շուրջ ավելի վաղ իրականացված պատմագիտական հետազո-
տությունները, ժամանակի մամուլի հրապարակումները և այլն:
Մակայն ժամանակաշրջանի և կոնկրետ իրադարձության օբյեկ-
տիվ պատկերն էլ ավելի ամբողջական դարձնելու հարցում ա-
ռանձնահատուկ դեր ունեն ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի
քաղաքական, ռազմական, հասարակական գործիչների հուշերը,
օրագրերը, որոնք ուրույն սկզբնաղբյուրային հենք են: Դրանցում
հնարավոր է գտնել պաշտոնապես չլուսաբանված, փաստա-
թղթերից, էլույթներից ու գրագրությունից դուրս մնացած դրվագ-
ներ, յուրահատուկ տեղեկություններ, որոշակի մանրամասներ,
որոնք թույլ են տալիս ոչ միայն առավել ամբողջական ներկայաց-
նել պատմական դեպքերի ընթացքը, այլև տեսնել այդ ամենի ետ-
նաբեմն ու իրական ենթատեքստը: Այս ամենով հանդերձ՝ պետք
է փաստել նաև, որ հուշագրություններն ու օրագրերն ունեն
սուբյեկտիվության որոշակի չափաբաժին:

Օրագրեր, նոթեր, հուշագրություններ թողել են հայտնի
գրողներ, դերասաններ, քաղաքական, հասարակական, ռազմա-
կան գործիչներ: XIX դարի կեսերից հուշեր գրելու ավանդույթը
տարածվել է նաև Օսմանյան կայսրության ռազմաքաղաքական
վերնախավի, իսկ կայսրության անկումից ու Թուրքիայի Հանրա-
պետության ձևավորումից հետո՝ իշխանության եկած նոր պաշ-
տոնյաների ու գործիչների շրջանում: XIX դարի վերջի և XX դարի
կեսերի Օսմանյան կայսրության/Թուրքիայի Հանրապետության
հասարակական-քաղաքական և ռազմական զարգացումների կի-
զակետում գտնվող գործիչների հուշերում քիչ չեն նաև հայերին,

Հայկական հարցին, Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող ուշագրավ անդրադարձներ:

Սույն ուսումնասիրության շրջանակում առանձնացրել ենք XIX դարի վերջի և XX դարի կեսերի թուրքական հասարակական-քաղաքական զարգացումներին ի մտտ ծանոթ կամ դրանց առաջնային դերակատարներ հանդիսացող գործիչների հուշերը, օրագրերը, որոնցում կան կարևոր տեղեկություններ Հայոց ցեղասպանության և ընդհանրապես հակահայկական քաղաքականության մասին, իսկ երբեմն էլ՝ ոճրագործների՝ կատարված հանցանքի մասին ուղղակի կամ անուղղակի խոստովանություններ ու ինքնաբացահայտումներ: Հայկական հարցին ու Հայոց ցեղասպանությանը ուղղակիորեն ու անուղղակիորեն անդրադարձել են թե՛ սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը, թե՛ երիտթուրքական վերնախավի ներկայացուցիչները, այդ թվում՝ և պարագլուխներ Թալեաթը, Ջեմալը, թե՛ արդեն քեմալական/հանրապետական շրջանի գործիչներ Իսմեթ Ինյունյուն, Քյազըմ Քարաբեքիրը և այլք:

Օսմանյան տարբեր պաշտոնյաների հուշերում հայկական թեմատիկայի առկայության ու դրանց ուսումնասիրության կարևորության մասին նշել են տարբեր մասնագետներ: Օրինակ՝ օսմանագետ Ավետիս Փափազյանը նկատել է. «...Առանձին հետաքրքրություն կարող են ներկայացնել տվյալ ժամանակաշրջանի թուրք պետական և մշակութային գործիչների հուշագրումներում արևմտահայության վիճակի մասին տեղ գտած նկարագրություններն ու նրանց տեսակետները:...Չնայած նրանց տեսակետների արատավորությանը, դեպքերի նկարագրման ընթացքում ունեցած շահադիտական կողմին՝ նրանց հուշերում և մենագրու-

թյուններում պարունակվում են զգալի չափով կոնկրետ նյութեր»¹:

Հայկական հարցին ու Հայոց ցեղասպանությանը ավելի վաղ շրջանի թուրք քաղաքական ու ռազմական գործիչների հուշերում տեղ գտած անդրադարձները մեզանում որոշակիորեն ուսումնասիրված են², սակայն հատկապես մինչև XX դարի կեսերն ընկած ժամանակահատվածի ընդգրկմամբ համապարփակ հետազոտություններ չկան: Մեր աշխատանքում տեղ են գտել ավելի վաղ շրջանի թուրք այն գործիչների հուշերը, որոնք կա՛մ այլ գիտնականների կողմից չեն ուսումնասիրվել, կա՛մ հետազայում տպագրվել են նրանց հուշագրությունների, օրագրերի առավել ամբողջական տարբերակները, և դրանցում կան կարևոր հատվածներ, որոնք նախորդ հրատարակություններում չեն եղել:

Ամփոփելով ասվածը՝ նշեմ, որ սույն աշխատանքի հիմնական ու առաջնային նպատակներից է, ուսումնասիրելով թուրքական քաղաքական, հասարակական ու ռազմական գործիչների հուշերում տեղ գտած անդրադարձները Հայկական հարցին, Հայոց ցեղասպանությանը, երևան հանել թուրքական պետական և

¹ Փափազյան Ա., Թուրքական պետական և քաղաքական գործիչները արևմտահայության մասին, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Երևան, 1985, հ. 12, էջ 80:

² Հայոց պատմության տարբեր փուլերի, Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ թուրքական պատմագրության կեղծիքների մասին կան արժեքավոր ուսումնասիրություններ, որոնցից հարկ ենք համարում հատկապես առանձնացնել Մ. Ջուլպայանի, Ե. Սարգսյանի, Ռ. Մահալյանի, Ա. Փափազյանի կարևոր աշխատությունները Зулалян М., Вопросы древней и средневековой истории Армении в освещении современной турецкой историографии, Ереван, 1970, Մարգարյան Ե., Մահալյան Ռ., Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նեկզավոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963, Փափազյան Ա., Թուրքական պետական և քաղաքական գործիչները արևմտահայության մասին, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Երևան, 1985, հ. 12, էջ 80-97: Առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում ակադեմիկոս Ռուբեն Մաֆրաստյանի մենագրությունը՝ Մաֆրաստյան Ռ., Մուսթաֆա Քեմալ, պայքար Հայաստանի Հանրապետության դեմ (1919-1921 թթ.), Երևան, 2019:

հասարակական գերակա մտածողության կարևոր շերտերը: Այդ ամենը նաև լույս են սփռում Թուրքիայի Հանրապետությունում հայերի նկատմամբ վարվող քաղաքականության առանձնահատկությունների, հայաստյացության ակունքների և թուրքական կեղծաբարության ու ժխտողականության հիմքերի վրա: Կարծում ենք, որ ուսումնասիրությունը կարող է նաև նպաստել հայության դեմ իրականացված ոճիրի փաստական, պատմագիտական ու իրավական տվյալների բազայի համալրմանը: Հուսով ենք, որ աշխատանքում օսմանյան/թուրքական տարբեր գործիչների հուշերից թարգմանաբար ներկայացված ընդարձակ մեջբերումները, ինչպես նաև արված վերլուծություններն ու եզրահանգումները օգտակար կլինեն այլ մասնագետներին տարաբնույթ ուսումնասիրություններ կատարելիս:

*Ռուբեն Մելքոնյան,
պ.գ.դ., պրոֆեսոր*

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱԲԴՈՒԼ ՀԱՄԻԴ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

1.1. Գահընկեց սուլթանի կամ նրան վերագրվող հուշերը

Թուրքական պատմագիտական շրջանակում կա վարկած, որը սուլթան Աբդուլ-Համիդ Երկրորդը գահընկեցությունից հետո՝ 1909 թ., գրի է առել հուշեր իր կառավարման տարիների ու այդ ընթացքում տեղի ունեցած տարբեր իրադարձությունների մասին: Մակայն անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Աբդուլ Համիդի հուշերի³, մասնավորապես դրանց հավաստիության վերաբերյալ թուրքական պատմագրության մեջ կան լուրջ տարակարծություններ⁴: Այնուամենայնիվ, օսմանյան սուլթանի կամ նրան վերագրվող հուշերը, ըստ տարբեր կարծիքների, գրի են առնվել նրա գահից զրկվելուց հետո տնային կալանքի ժամանակ: Աբդուլ Համիդը նախ ներկայացնում է իր հուշեր գրելու շարժառիթը. «Իմ կառավարման 33 տարիների ընթացքում կայսրությունում տեղի են ունեցել այնպիսի իրադարձություններ, որոնց մասին միայն ես գիտեմ և ինձ շրջապատող մի քանի մարդիկ: Եվ եթե այդ մասին ես չգրեմ, և նրանք էլ չպատմեն, ապա այդ իրադարձությունները պատմությանն անհայտ կմնան... գտնում եմ, որ իմ հիշողությունները ոչ միայն իմն են, այլև պատմությանը»⁵:

Աբդուլ Համիդ Երկրորդն իր հուշերում որոշ անդրադարձներ է կատարել հայերին վերաբերող խնդիրներին, սակայն ակնհայտ

³ Sı' u Bozdağ İ., Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, İstanbul, 1985:

⁴ Sı' u Birinci A., Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, DİVÂN İlimi Araştırmaları, sy. 19 (2005/2), s. 177-194:

⁵ Bozdağ İ., նշվ. աշխ., էջ 141:

է, որ նա փորձել է խեղաթյուրել պատմական իրողությունները, հայերի կոտորածները ներկայացնել ոչ թե որպէս պետական մշակված քաղաքականության մաս, այլ՝ միջէթնիկ բախումներ՝ դրանով քողարկելով իր վարած ցեղասպան քաղաքականությունը: Աբդուլ Համիդը անդրադարձել է այն իրողությանը, որ Հայկական հարցը անդադար շրջանառվել է եվրոպական թերթերում, նաև այդ միջոցով եվրոպական հասարակությանը տրամադրել են իր դեմ: Իսկ հուշագրության «Կարմիր կենդանի» (Kızıl Hayvan-Bete Rouge) վերնագրված բաժնում նա գրում է, որ այդպէս իրեն առաջին անգամ անվանել է ֆրանսիացի փիլիսոփա ու գրական գործիչ Պիեռ Քիառը, որը, 1893 թ. գալով Ստամբուլ, հայկական դպրոցներում «թշնամանք և երկպառակություն է սերմանել»: Աբդուլ Համիդը Սասունում ու Զեյթունում առաջացած խնդիրները կապում էր Քիառի անվան հետ՝ նրան մեղադրելով հայ ժողովրդի շրջանում հակասուլթանական ու ազատագրական քարոզչություն ծավալելու համար⁶:

Ինչպէս և կանխատեսելի էր, Աբդուլ Համիդը հայ-թուրքական լարվածության գլխավոր մեղավոր էր համարում Ռուսական կայսրությանը, որն էլ իբրև հրահրել է հայերին ապստամբել օսմանյան իշխանությունների դեմ: Միևնույն ժամանակ գահընկեց սուլթանը խոսում էր Սասունի հայերի ապստամբության և դրա ճնշման, ինչպէս նաև 1905 թ. հայերի կողմից նրա դեմ կատարված մահափորձի մասին: Հետաքրքիր է, որ Աբդուլ Համիդը մի առանձին բաժին է հատկացրել հայ քաղաքական գործիչների ու երիտթուրքերի համագործակցությանը:

Աբդուլ Համիդի կամ նրան վերագրվող այս հուշերը, մեր կարծիքով, հատկապէս Հայկական հարցի հետ կապված առանձնակի արժեք չեն ներկայացնում, իսկ ընդհանրապէս օսմանյան

⁶ Նույն տեղում, էջ 54:

սուլթանի մտտեցումները, գնահատականները հայկական թեմատիկայի վերաբերյալ առանձնահատուկ հետաքրքիր են⁷, սակայն արտացոլված են ոչ թե իր, այլ գահընկեցությունից հետո իր անմիջական շրջապատում գտնված անձանց հուշերում:

1.2. Աբդուլ Համիդ Երկրորդի անձնական գրագիր Թահսին փաշայի հուշերը

Աբդուլ Համիդի անձնական գրագիր Թահսին փաշան իր հուշերում ներկայացնում է արդեն գահընկեց սուլթանի տեսակետները հայերի, Հայկական հարցի վերաբերյալ: Բացի դրանից՝ հենց ինքը՝ Թահսին փաշան, լինելով բարձրաստիճան պաշտոնյա, ներկայացնում է իր մտտեցումները հայերի մասին, որոնք կարելի է նաև համարել ընդհանուր օսմանյան պետական-պաշտոնական տեսակետի օրինակներ կամ գերակայող պետական մտածողության դրսևորումներ: Թահսին փաշան Աբդուլ Համիդի գահընկեցությունից հետո մի շարք այլ քաղաքական գործիչների հետ աքսորվել է Խիոս կղզի: Աքսորից մի քանի տարի անց ներում ստանալով՝ Թահսինը վերադարձել է Ստամբուլ, սակայն այլևս պետական պաշտոն չի զբաղեցրել: Մահացել է 1930 թ.⁸, իսկ դրանից մեկ տարի անց՝ 1931 թ., թուրքական «Միլլիյեթ» թերթում սկսել են հրապարակվել նրա հուշերը, որոնք ավելի ուշ

⁷ Շեղհանրապէս Աբդուլ Համիդ Երկրորդի կերպարի նկատմամբ թուրքական պատմագրության, մասնավորապէս հայկական թեմատիկայի մասին մանրամասն տես՝ Հակոբյան Ս., Աբդուլ Համիդ II-ի աքսորի տարիները ժամանակակիցների հուշերում // «Հայագիտության հարցեր», 2018, 3 (15), էջ 97-107, Հակոբյան Ս., Հայկական թեմատիկան Աբդուլ Համիդ 2-րդի հուշագրություններում // «Արևելագիտության հարցեր», Երևան, 2015, հ. 9, էջ 137-149:

⁸ Թահսին փաշայի կենսագրությունը մանրամասն տես u https://www.yeniakit.com.tr/kimdir/Tahsin_Pa%C5%9Fa:

տպագրվել են մեկ գրքով՝ «Աբդուլ Համիդ. Յըլդըզի հուշեր»⁹ վերնագրով:

Ավելորդ չէ նշել, որ թուրքական հասարակական-քաղաքական միջավայրում Թահսին փաշան հայտնի է «Սուլթան Համիդի գաղտնընկեր» անունով, և այդ հանգամանքը ևս որոշակի կարևորություն է տալիս նրա հուշերին: Պետք է նկատել, որ այդ հուշերում ցայտուն դրսևորված են հետագայում թուրքական պաշտոնական թեզի բաղադրիչներ դարձած հակահայկական հայտնի ու օբյեկտիվ իրականությանը որևէ առնչություն չունեցող դրույթներ: Գրքի առաջաբանում Թահսին փաշան նշում է. «Իմ նպատակն է ճշգրիտ ներկայացնել այն ժամանակաշրջանի դեպքերն ու իրադարձությունները, որոնց ականատեսն եմ եղել, և գոնե մի քիչ լուսավորել այն պատմաբաններին, որոնք ապագայում Աբդուլ Համիդ Երկրորդի ժամանակաշրջանի ուսումնասիրությամբ են զբաղվելու»¹⁰:

Հայկական հարցը՝ որպես համիդյան շրջանի առավել նշանակալի խնդիրներից մեկը, իր ուրույն տեղն ունի Թահսին փաշայի հուշերում: Նա, Հայկական հարցի տրամաբանական ժամանակագրային շարադրումից խուսափելով, սահմանափակվում է գուտ դրվագային նկարագրություններով: Ուշագրավ է, որ հայերին չառնչվող գլուխները նա վերնագրում է «Առաջին հայկական դեպք», «Երկրորդ հայկական դեպք» և դրանց շարադրման համատեքստում հնարավորինս խուսափում կոնկրետ փաստերից, անուններից, բավարարվում ընդհանրական արտահայտություններով ու հակահայկական պնդումներով: Օսմանյան կայսրության տարածքում հայերի բնակության վայրերի, ունեցած դերի մասին Թահսին փաշան, ի տարբերություն այլ օսմանյան գործիչների, չի խոսում: Նա նույնիսկ առաջ չի քաշում «դարավոր հայ-

թուրքական խաղաղ համակեցության» կամ «բարեկամության» թեզերը: Հայերի մասին առաջին հիշատակումն անելիս միայն նշում է, որ «հայերի ապստամբությունը վերջին հիսուն տարիների ամենակարևոր հեղափոխական գործողություններից էր»¹¹: Իր շարադրանքի ողջ ընթացքում նա շեշտում է, որ «հայերը դրսից ստացած օգնության ու փողի միջոցով երկրում խառնակչություններ էին կազմակերպում՝ այսկերպ ցանկանալով օրինականացնել Եվրոպայի միջամտությունը օսմանյան գործերին»¹²:

Հասկանալի է, որ գրքի տարբեր հատվածներում հայերի մասին խոսելիս Թահսին փաշան ներկայացնում է Աբդուլ Համիդի վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ: «Սուլթան Համիդը վստահ էր, որ հայերի նկատմամբ բարեգութ ու մեղմ վերաբերմունքը ոչ մի օգուտ չի տալու, և նման պահվածքը հայերի մոտ շնորհակալության կայծ իսկ չի արթնացնի»: Պատմելով հայերի հետ կապված այլ դրվագներ ևս ու կրկնելով թուրքական պաշտոնական թեզի տարբեր դրույթներ՝ Թահսին փաշան եզրակացնում է. «Համիդը հայերին իսկապես ատում էր»¹³:

1.3. Աբդուլ Համիդ Երկրորդի անձնական բժիշկ Աթըֆ Հուսեյն բեյի հուշերը

Աբդուլ Համիդի անմիջական շրջապատի մյուս անձը, որի հուշերը առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում, սուլթանի գահընկեցությունից հետո քսոքրի տարիներին (1909-1918 թթ.) նախ Սալոնիկում, ապա նաև Ստամբուլի Բեյլերբեյ պալատում նրա անձնական բժիշկ Աթըֆ Հուսեյն բեյն է: Բժշկի ու սուլ-

¹¹ Նույն տեղում, էջ 69:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Նույն տեղում, էջ 209:

⁹ St' u Tahsin Paşa, Yıldız hatıraları (hazırlayan: Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul, 2015:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 19:

թանի գրույցները ներկայացնող օրագրում¹⁴ Առաջին համաշխարհային պատերազմի և Օսմանյան կայսրության ներքին իրավիճակի քննարկման համատեքստում անդրադարձ է կատարվում նաև հայերին:

Կայսրության ոչ մուսուլման ժողովուրդների մասին խոսելիս Աբդուլ Համիդը կարծես թե առավելություն է տալիս հույներին՝ զարմանալիորեն շեշտելով, որ նրանք էին մի ժամանակ Ստամբուլի տերերը. «Մենք Ստամբուլը հույներից ենք գրավել: Գրավման օրը նրանք ուզում են սուգ պահել»¹⁵: Կամ էլ՝ «հույների մղումները [ազատագրվելու] հասկանում եմ, քանի որ Ստամբուլը նրանցից ենք գրավել: Նեղանալու իրավունք ունեն»¹⁶: Հույների ու բուլղարների՝ Օսմանյան կայսրությունից ազատագրվելու ցանկությունը սուլթանը, փաստորեն, արդարացնում է հունական ու բուլղարական պետականությունների գոյությամբ, դրան հակադրում հայերի պետականագուրկ լինելու հանգամանքը և այդու հայերի պետականություն ունենալու ցանկություններն անհիմն է համարում. «...Մենք ենք հայերին ընդունել: Նրանք պատմությունը սխալ են ներկայացնում: Իրանցիների պատմությունը փորձում են սեփականաշնորհել: Իրանից, Ռուսաստանից փախչելով՝ մեզնից ապաստան են խնդրել, մենք պաշտպանել ենք նրանց»¹⁷: Փաստորեն՝ Աբդուլ Համիդը քաղաքական գործոն է համարում XV դարում Կոստանդնուպոլիս/Ստամբուլի բյուզանդական պատկանելությունը և այդպիսով հիմնավորում հույների անկախանալու իդեերը, իսկ հայկական պետականությունների (Անիի Բագրատունյաց, Կիլիկյան հայոց թագավորություններ) գոյության փաստը անտեսում կամ ներկայացնում որպես այլոց

¹⁴ St' u Hülagü M., Sultan Abdülhamid'in sürgün günleri: Hususi doktoru Atif Hüsein beyin hatıraları, İstanbul, 2007:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 216:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 233:

¹⁷ Նույն տեղում:

պատմության սեփականաշնորհման օրինակ: Ի դեպ, այս թեզը ևս, թե հայոց պետականություններ երբևէ գոյություն չեն ունեցել, և Արտաշեսյանների, Արշակունիների պետությունները իրակա՛նում հայկական չեն եղել, այլ իրանական, նույնպես նորոյսաթուրքական պատմագրության մեջ բավական տարածված է, և, փաստորեն, դրանով ևս թուրք պատմակեղծարարները շարունակում են «արյունոտ սուլթանի» գործը: Այս և այլ անտրամաբանական թեզերով են սնվում թուրքական ու ադրբեջանական պաշտոնական խոսույթներն ու դրանք այդ երկրների ղեկավարների հեռուորաբանության անբաժանելի մասն են կազմում:

Բժիշկ Աթըֆ Հուսեյն բեյի հուշերում նաև ներկայացված են գահընկեց սուլթան Աբդուլ Համիդի տեսակետները Օսմանյան կայսրության տարբեր ոլորտներում հայերի ունեցած դերի մասին, բայց վերջինս դրանց անդրադառնում է կրկին հակահայկական շեշտադրումներով: Օրինակ՝ խոսելով իր հոր՝ սուլթան Աբդուլ Մեջիդի կառավարման ժամանակաշրջանից՝ նա նշում է, որ այդ տարիներին ամենավատահելի աշխատողները՝ պալատական խոհարարից ու սեղանապետից մինչև ոսկերիչներ, հայերն են եղել¹⁸: Սակայն հայերը, ըստ Աբդուլ Համիդի, իրենց դիրքով չբավարարվելով, փորձել են հայկական նահանգների համար «անհեթեթ» բարեփոխումներ պահանջել: Բժիշկ Աթըֆ բեյի օրագրում 1911 թ. ապրիլի 12-ի թվագրմամբ ներկայացված է նրա ու գահընկեց սուլթանի հետևյալ գրույցը. «Արթին փաշան [արտաքին գործերի նախարարության խորհրդական] լավ ֆրանսերեն էր խոսում: Մի օր տեսակցություն խնդրեց: Ձեռքին ծրար կար: Ասաց, որ իրեն են ուղարկել, ինքն էլ ինձ է բերել: Անատոլիայի հայաբնակ տարածքներում ընդհանուր նահանգապետ նշանակելու և մի շարք բարեփոխումներ անելու վերաբերյալ էր: Լավ, ասացի, բեր կարդանք: Եթե խելամիտ բան լինի, մի բան կանենք:

¹⁸ St' u նույն տեղում, էջ 153, 186:

Կարող եմ երդվել, որ գրողն էլ անձամբ Արթին փաշան էր»¹⁹: Արդու Համիդը խիստ բացասական է ներկայացնում նախ Պոլսո հայոց պատրիարք (1894-1896, 1908 թթ.), իսկ հետագայում՝ (1908-1910 թթ.) նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցուն. «Էջմիածնի կաթողիկոս Իզմիրյան էֆենդին հայերի առաջնորդն է: Հայկական դեպքերի ժամանակ ես նրան աքաղել էի: Նրան հայերը սուրբ են համարում... Ստամբուլում է ապրել: Ճանաչում եմ: Շատ խելացի մարդ է: Իսկական գլխացավանք»²⁰:

Խոսելով հայերի շրջանում իր հանդեպ եղած բացասական տրամադրություններից՝ Արդու Համիդը հետևյալ տեսակետն է հայտնում իր բժշկին. «...Իմ դեմ ապստամբեցին, քանի որ ես իմ պարտականություններն էի անում, հետո թշնամացան: Հայտնի է, թե ով կազմակերպեց պայթյունները»²¹: Այնուհետև չկարողանալով թաքցնել հայերի հանդեպ իր ատելությունը՝ գահընկեց սուլթանը նշում է. «Անիծյալ հայերն իրենց նպատակներին հասնելու համար ոչ թե բողոքական, այլ մուսուլման էլ կդառնան»²²: Ըստ նրա՝ Ստամբուլից ու «Անատոլիայից» ԱՄՆ մեկնած հայերն այնտեղ էլ շարունակել են իրենց հակաթուրքական գործունեությունը և ընդունելով բողոքականություն ու դառնալով ԱՄՆ քաղաքացի՝ վերադարձել են Օսմանյան կայսրություն և ամենուր ամերիկյան դպրոցներ բացել, ինչը կանխելու համար ինքն անձամբ միջոցներ է ձեռնարկել²³:

Արդու Համիդի ծայրահեղ հայատյացությունը առավել խորությամբ ընկալելու տեսանկյունից բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Հայոց ցեղասպանության տարիներին Աթըֆ

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 125:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 233:

²¹ Նույն տեղում, էջ 154:

²² Նույն տեղում:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 122:

բեյի ու գահընկեց սուլթանի գրույցները, որոնք տեղ են գտել բժշկի օրագրում: Դրանից պարզ է դառնում, որ տնային կալանքի մեջ գտնվող Արդու Համիդը հատուկ հետաքրքրվել է հայերի հանդեպ իրականացվող պետական ցեղասպան քաղաքականությամբ՝ չթաքցնելով իր գոհունակությունը երիտթուրքերի գործողություններից: Այդ ընթացքում նա շարունակում է նաև ինքնագովեստով խոսել ժամանակին իր կողմից իրականացված հակահայկական քաղաքականության մասին: Ողջունելով երիտթուրքերի հակահայկական ու ցեղասպան քաղաքականությունը՝ գահընկեց սուլթանը բացեիբաց ցանկություն է հայտնում, որ հույներն էլ արժանանան հայերի ճակատագրին. «Աստված տա՛ այնպես լինի հույներին էլ այստեղից քշենք, գոնե այս խնդիրն էլ լուծենք: Փառք Աստծո, Հայկական հարց այլևս չկա...»: Այնուհետև համոզվելու համար հարցնում է Աթըֆ բեյին. «Արդյո՞ք բոլոր հայերին են աքաղել»: «Այո՛, ասացի ես,– պատասխանում է բժիշկը,– նույնիսկ պատրիարքին են ուղարկել Երուսաղեմ»²⁴: Փաստորեն՝ գահընկեց սուլթանը ամենայն ուշադրությամբ հետևել է Հայոց ցեղասպանության ընթացքին, և չի բացառվում, որ նաև խորհուրդներ տված լինի երիտթուրք պարագլուխներին, մանավանդ եթե հաշվի առնենք, որ սովյալ ժամանակաշրջանում Արդու Համիդին են այցելել և՛ Թալեաթը, և՛ Էնվերը²⁵:

Արդու Համիդը հետաքրքրվել է նաև Վանի հայերի ինքնապաշտպանության թեմայով և կրկին ինքնագովասանական շեշտադրումներ արել. «Թերթերում կարդացի, որ հայերը Վանում ռուսների հետ են դաշնակցում: Ես ճիշտ էի: Դավաճաններ: Միայն թե այստեղ էլ [Ստամբուլում] ապստամբություն չանեն: Թերթերը սահմանադրության հոչակումից հետո հայերին կողմ էին, իսկ ինձ՝ դեմ: Այժմ ճշմարտությունն ի հայտ է գալիս: Եկեղե-

²⁴ Նույն տեղում, էջ 285:

²⁵ Տե՛ս Osmanoglu A., Babam Sultan Abdülhamid, İstanbul, 2013, s. 233:

ցիներում, պահեստներում ռումբ, ատրճանակ, զենք էին պահում: Այս ամենից ես ավելի քան տեղյակ եմ»²⁶:

Ըստ Աբդուլ Համիդի անձնական բժշկի՝ գահընկեց սուլթանը ակտիվորեն հետևել է նաև միջազգային դրությանը, աշխարհաքաղաքական զարգացումներին, հատկապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտին մոտ իր մտահոգությունները հայտնել Օսմանյան կայսրության ապագայի վերաբերյալ: Այդ մտահոգությունների ծիրում հայկական գործոնը կամ հայերը կրկին առաջնային տեղ են զբաղեցրել: Նա վստահ է եղել, որ մեծ տերությունները փորձելու են մասնատել Օսմանյան կայսրությունը. «Կարծում եմ՝ Անգլիան մեր երկրում Հայաստան, Քրդստան, Արաբստան կստեղծի»²⁷: Ըստ սուլթանի՝ ԱՄՆ-ն ևս անկախ Հայաստանի կողմնակից է՝ «...[Ամերիկյան] ավանդաբար հայերի պաշտպանն է: Խաղաղության բանակցությունների ժամանակ էլ նրանց կօգնի: Հավանաբար անկախ Հայաստան ստեղծելու հարցում էլ կօգնի»²⁸: Ապա ավելացնում է. «Եթե Հայաստան ստեղծվի, Անատոլիայում էլ հանգիստ չենք ունենա»²⁹:

Սուլթան Աբդուլ Համիդի վերը նշված հայացքները, գնահատականները փաստում են, որ ցեղասպան քաղաքականությունը թուրքական պետությունում ոչ թե այս կամ այն տիրակալին, վարչակարգին հատուկ երևույթ է, այլ պետական մտածողության դրսևորում. ըստ այդմ՝ և՛ Օսմանյան կայսրության, և՛ Թուրքիայի Հանրապետության համար մասնագետների կողմից կիրառվող «ցեղասպան պետություն» եզրույթն ունի անառարկելի հիմնավորվածություն: Ցեղասպան մտածողությունն ու հայկական անկախ պետականության ձևավորվելու հանդեպ անհանգստությունը հստակորեն դրսևորվում են Աբդուլ Համիդ-երիտրորքեր-քեմալականներ շրջայում և նրանց գործողություններում:

²⁶ Hülagü M., նշվ. աշխ., էջ 253:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 338:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 310:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 322:

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ԵՎ ՊԱՇՏՈՆՅԱՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐԸ

2.1. Ջեմալ փաշայի հուշերը

Երիտթուրքական իշխող եռյակի անդամ, ռազմածովային գործերի նախարար Ջեմալ փաշան հայերիս պատմության մեջ առանձնահատուկ դերակատարում է ունեցել: Միրիայի նահանգապետի պաշտոնը զբաղեցնելով՝ նա անմիջականորեն տնօրինում էր անապատ արքայի հայերի ճակատագրերը: Ջեմալի դաժանության մասին լեգենդներ են հյուսվել: Միրիայում ու Լիբանանում ցանկացած անհնազանդություն արյան մեջ խեղդելու համար տեղի արաբների շրջանում, ինչպես նաև արաբական պատմագրության մեջ նա հիշատակվում է «արյունոտ մսագործ» անվամբ: Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտությունից հետո՝ 1919 թ. հուլիսի 5-ին, Կ. Պոլսում ռազմական արտակարգ այտյանի որոշմամբ Ջեմալը հեռակա կարգով դատապարտվեց մահապատժի հայերի ու արաբների դեմ գործած հանցանքների համար: Սակայն մինչ այդ դիմելով փախուստի՝ Ջեմալը էնվերի ու Թալեաթի հետ միասին ապաստան է գտել Եվրոպայում, որտեղից փորձել է միջնորդի դեր ստանձնել բուլղարիայի ու քեմալական կառավարությունների միջև: Այս հարցով մի քանի անգամ եղել է Մոսկվայում, և հերթական այցի ժամանակ Թիֆլիսում սպանվել է հայ վրիժառուներ Պետրոս Տեր-Պողոսյանի, Արտաշես Գևորգյանի ու Ստեփան Ծաղիկյանի կողմից:

Եվրոպա տեղափոխվելուց հետո Ջեմալ փաշան սկսել է գրի առնել իր հուշերը: Ինքն անձամբ շեշտում է, որ այդ հուշերի նպատակն է, որուս դիվանագետ Ա. Մանդելշտամի (1869-1949

թթ.)³⁰ ու ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորգենթաուի (1891-1967 թթ.)³¹ գրքերին հակադրվելով, սեփական մեկնաբանությամբ ներկայացնել XX դարի սկզբի թուրքական իրականության, մասնավորապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիների իրադարձությունները: Հուշերն առաջին անգամ տպագրվել են 1919 թ. Բեռլինում գերմաներենով, 1922 թ. Կ. Պոլսում լույս է տեսել օսմաներեն, իսկ Թիֆլիսում՝ ռուսերեն տարբերակը: 1933 թ. տպագրվել է արդեն լատինատառ թուրքերեն տարբերակը: Ուշագրավ է, որ Թուրքիայում Ջեմալ փաշայի հուշերը բազմիցս սրբագրվել են, և տարբեր տարիների հրատարակությունները էականորեն տարբերվում են իրարից: Մեր ուսումնասիրության համար մենք օգտագործել ենք երիտթուրք պարագլխի հուշերի առավել ընդգրկուն տարբերակը, որը նաև ներառում է հեղինակի կողմից վերջնական ձեռագրում չընդգրկված հատվածներ ու սևագրեր³²:

Հուշագրության մեջ Ջեմալ փաշան անդրադառնում է XX դարի սկզբի մի շարք կարևոր հարցերի՝ ներքին բյուրոկրատական խնդիրներից մինչև արտաքին քաղաքականություն. որոշակի տեղ է հատկացված նաև հայերին ու Հայկական հարցին: Հայերի մասին իր մտորումները Ջեմալ փաշան սկսում է հետևյալ պնդմամբ. «Մենք հայերին և, հատկապես, հայ հեղափոխականներին հույներից ու բուլղարներից առավել ենք սիրում, քանի որ նրանք այդ երկուսից ավելի մարդկային ու հերոսական են: Երկերեսանի չեն: Ընկերների նկատմամբ հավատարիմ են, թշնամիների նկատմամբ՝ անբեկուն»: Հայերին նկարագրելով որպես «ամենահավատարիմ» ազգ՝ նա նշում է, որ մինչ XIX դարի կեսերը Ղրիմի պատերազմից (1853-1856 թթ.) առաջ և նույնիսկ հետո,

«Անատոլիայում», Ռուսելիայում ու Ստամբուլում հայերի ու թուրքերի միջև այնպիսի համախմբվածություն կար, որ օսման երան պատմագրության մեջ Հայկական հարցի մասին հիշատակում անգամ չի գրանցվել³³, այսինքն՝ այն գոյություն չի ունեցել: Շեշտելով, որ հայերը դարեր շարունակ պետականություն չեն ունեցել՝ Ջեմալը թուրք-հայկական բարեկամության հիմք համարում է թուրք-օսմանների իբրև թե բարյացակամ վերաբերմունքը եվաճված ժողովուրդների նկատմամբ. «Երբ օսմանները հաղթեցին Քուրդիստանի բեյերին, նրանց իշխանության տակ գտնվող հայերը անկախ պետություն չունեին: Հայերը քուրդ բեյերի հալածանքներին էին ենթարկվում: Ինչ ուզում է ասի դեսպան Մորգենթաուն, որքան էլ փորձի ժխտել պատմական իրողությունները, օսմանցիների կողմից բարեկամաբար ընդունված հայերը նրանց շնորհակալ էին, հինգ դար հայ-թուրքական բախում չի եղել, թուրքերեն չխոսող ու թուրքական ավանդույթները չընդօրինակված հայ չի եղել»³⁴: Կրկնելով թուրքական պետական թեզը՝ Ջեմալը նույնպես հայերի ու թուրքերի միջև խնդիրներ ստեղծելու հիմնական մեղավոր համարում է Ռուսական կայսրությանը: Չնայած, ինչպես արդեն նշել ենք, Եվրոպա մեկնելուց հետո Ջեմալը ակտիվ կապերի մեջ է եղել բուլղարների հետ, իր հուշերում երիտթուրք պարագլուխը հանդես է գալիս որպես մոլի ռուսատյաց. «Ռուսաստանը, անկասկած, Թուրքիայի գլխավոր թշնամին էր, իսկ Ստամբուլի գրավումը՝ նրա ամենամեծ երազանքը»³⁵: Համեմատություն տանելով ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի առաջ քաշած «փոքրամասնությունների իրավունքի պաշտպանության» սկզբունքի ու Օսմանյան կայսրությունում գործող միլլեթների համակարգի միջև՝ Ջեմալը գրում է. «Երբ Եվրոպայում

³⁰ Sté u Mandelstam A., Le Sort de L'Empire Ottoman, Paris, 1917:

³¹ Sté u Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's story, New York, 1918:

³² Sté u Kabacalı A., Cemal Paşa: Hatıralar, İstanbul, 2015, s. 10-11:

³³ Sté u նույն տեղում, էջ 361.

³⁴ Նույն տեղում, էջ 362:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 135:

«փոքրամասնությունների իրավունքների» մասին չէին էլ մտածում, դեռ 1453 թ. օսմանյան սուլթանը [Մեհմեդ Երկրորդը] իր հզորության գագաթնակետին հունական պատրիարքարանն իր տեղում է թողնում, հույներին ամուսնության, ժառանգության, կրթության իրավունքներ ու արտոնություններ շնորհում, անատոլիական քրդերի հարձակումների կիզակետում գտնվող մեկ այլ քրիստոնյա ազգի համար պատրիարքարան հիմնում և նրա իրավունքներն էլ ճանաչում: Նման վերաբերմունքից հետո այսօր Մանդելշտամի պես մարդիկ անամոթաբար ասում են, թե մուսուլմանները քրիստոնյաների իրավունքներով զբաղվել չեն բարեհաճել»³⁶:

Խոսելով Օսմանյան կայսրությունում հայերի կարգավիճակի մասին՝ Ջեմալն ընդգծում է պետական ապարատում ընդգրկված հայերի մեծ թիվը, իսկ հայերի նկատմամբ գերդրական վերաբերմունքի արտացոլում է համարում 1860 թ. ազգային սահմանադրության ընդունումը: Լուսիայի մատնելով սահմանադրության նկատմամբ սուլթանական իշխանությունների բացասական վերաբերմունքը, դրա հաստատման միտումնավոր ձգձգումն ու սկզբնական տեքստի զգալի խմբագրումը՝ Ջեմալը նշում է, որ հայերը չկարողացան գնահատել իրենց ունեցածն ու արդեն 1867 թ. Ջեյթունում ապստամբություն բարձրացրին: Այն, ըստ երիտթուրք պարագլխի, առաջին անգամ ստիպեց թուրքական կառավարությանը հայերի նկատմամբ կասկածամիտ դառնալ: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում հայերի կողմից ռուսներին աջակցություն ցուցաբերելը, հատկապես Ներսես պատրիարքի Սան Ստեֆանո գնալն ու ռուս ցարից հայերի անկախության համար օգնություն ու պաշտպանություն խնդրելը

վերջնականապես խաթարեցին «հավատարիմ միլլեթի» ընկալումը՝ ստիպելով թուրքերին առավել զգուշավոր դառնալ:

Իր հուշագրության մեջ Ջեմալ փաշան Հայկական հարցին նվիրված գլխում առանձին ենթազույսներով ներկայացնում է 1894-1896 թթ. համիդյան կոտորածները, 1909 թ. Կիլիկիայի ջարդն ու 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը: Այս դեպքերի միջև որևէ կապ չտեսնելով և զուգահեռներ չտանելով՝ Ջեմալն անում է մի շարք շեշտադրումներ: Նախ նա պնդում է, որ թուրքերի կողմից բռնության կիրառումը միշտ պայմանավորված է եղել հայերի գործունեությամբ: Ըստ երիտթուրք պարագլխի՝ հայերն ամենուր՝ ամենամեծ քաղաքներից մինչև ամենափոքր գյուղեր, ունեցել են հակաթուրքական ու հակաքրդական տրամադրություններ տարածող հայկական կոմիտեներ: Այս կառույցների գործունեությունը ստիպել է մուսուլմաններին հայերին ռուսների կողմից ուղարկված «խառնակիչ օձ» համարել և նրանց դեմ միջոցներ ձեռնարկել: 1894-1896 թթ. հայերի իրար հետևող ապստամբությունները դադարեցնելու համար թուրքերն ու քրդերը ստիպված են եղել պաշտպանվել: Արդյունքում, ըստ Ջեմալի, «հարյուրամյակներ շարունակ սիրով ապրող երեք ազգեր կարծես արյան ծարավ լինեին. հարձակվեցին իրար վրա՝ Անատոլիան ու նույնիսկ Ստամբուլն արյան ծովի վերածելով»³⁷: Լուսիայի մատնելով համիդիե գնդերի ստեղծումն ու գործունեությունը՝ Ջեմալը առաջ է քաշում հետագայում թուրքերի համար դասական դարձած թեզեր՝ երկուստեք գոհերի, դաժանությամբ իրար չզիջելու և որոշ թուրքերի կողմից հայերի նկատմամբ ցուցաբերված գթասրտության վերաբերյալ³⁸: Նման ոգով է նկարագրվում նաև Ադանայի կոտորածը: Այս պարագայում Ջեմալն առաջնային պլան է մղում տեղի մուսուլմանների հոգեբանական վիճակը, որոնք իբր չեն

³⁶ Նույն տեղում, էջ 362-363:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 367:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 368:

կարողացել այլևս դիմանալ հայերի տարածած սարսափներին ու գործադրած հոգեբանական ճնշմանը: Ըստ Ջեմալի՝ 1894-1896 թթ. բախումները չեն հասել այս տարածաշրջան՝ Կիլիկիա, և մինչ սահմանադրության հռչակումը հայերն ու մյուս ժողովուրդները համերաշխ են ապրել: Մակայն 1908 թվականից հետո երկրի ազատականացման պայմաններում Մուշեղ քահանան³⁹ սկսել է հայերի շրջանում հակաթուրքական տրամադրություններ տարածել, ավելին՝ օգտվելով գենք ձեռք բերելու հնարավորությունից՝ զինել հայերին եվրոպական հրացաններով ու ատրճանակներով: Վախի ու լարվածության մթնոլորտում հայերն իբրև թե նախահարձակ են եղել, ու սկսվել են արյունալի բախումները:

Գալով Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին և մասնավորապես պարտությունից հետո սկսված դատավարության ընթացքում իր հանդեպ կայացված մահապատժի դատավճռին՝ Ջեմալը փորձում է արդարացնել ինքն իրեն՝ նշելով, թե իր նկատմամբ «Մտամբուլում նստած կառավարության տնօրին» կայացրած մահվան դատավճիռը ամոթալի է: Ըստ երիտթուրք պարագլխի՝ ինքը պատերազմի սկզբից մի քանի օր առաջ նշանակվել է օսմանյան չորրորդ բանակի ղեկավար ու մեկնել Սիրիա, ուստի չի մասնակցել հայերի վերաբերյալ քննարկումներին ու որոշումների ընդունմանը: Այս պատճառով տեղահանության դրդապատճառներն իր համար անհայտ են: Նա պնդում է, որ հայերի տեղահանության հետ բանակը կապ չուներ, միայն քա-

³⁹ Խոսքը Մուշեղ եպիսկոպոս Սերոբյանի մասին է (1869-1951 թթ.): Հայ հասարակական ու եկեղեցական գործիչ, պատմաբան, Ռամկավար ազատական կուսակցության հիմնադիրներից Մուշեղ եպիսկոպոսը եղել է Արաբկիրի ու Ադանայի հոգևոր առաջնորդ: 1910 թվականից ապրել է ԱՄՆ-ում: Բնստանում հիմնել է թեմ և ընտրվել հոգևոր հովիվ, նպաստել է ՀԲԸՄ գործունեության աշխուժացմանը: 1910 թ. Բնստանում հրատարակել է «Ատանայի ջարդը և պատասխանատուները» աշխատությունը: Պատերազմից հետո աշխատել է Կիլիկիայում ու Կիպրոսում: Հրաժարվելով հոգևորականի կոչումից (արքեպիսկոպոս)՝ զբաղվել է մանկավարժական, գիտական ու հրապարակախոսական գործունեությամբ:

զաբացիական կառույցներն էին զբաղվում այդ հարցով, սրանք էլ ինչ-ինչ պատճառներով չէին կարողանում ապահովել հայերի անվտանգ տեղափոխումը: Ջեմալը նշում է, որ թեև ինքը գիտակցում է, որ հայերը ռուսների հարձակման գծում իրական վտանգ կարող էին ներկայացնել, ու նրանց տեղափոխումն անվտանգ վայր գուցե և տրամաբանական էր, սակայն ինքը կնախընտրեր նրանց տեղափոխել Անկարա, Իզմիր, Քասթամունու, բայց ոչ Միջագետք: Բացի այդ՝ շեշտում է, որ կտրականապես դեմ է եղել Ադանայի ու Հալեպի հայերի աքսորին, այդ մասին գրել Մտամբուլ, բայց ապարդյուն: Սիրիայի նահանգապետ լինելով՝ ստացել է հայերին հարձակումներից պաշտպանելու հստակ ցուցումներ և դրանք կատարել է, ինչպես պահանջում է ռազմական ժամանակը՝ առանց ավելորդ քննարկումների⁴⁰: Ուշագրավ է, որ Ջեմալն իր համար փորձում էր ստեղծել հայերի բարեկամի կերպար. Ադանայի կոտորածի համատեքստում շեշտում էր, որ 1909 թ. օգոստոսին Ադանայի նահանգապետ դառնալուն պես պատժել է բախումների մեղավորներին՝ հատուկ նշելով, որ 37 մուսուլման ու ընդամենը մեկ հայ է մահապատժի ենթարկվել: Ապա նկարագրում էր հայերի այրված տների վերականգնումը՝ շեշտելով, որ չորս ամսվա ընթացքում գրեթե վերականգնել է հրդեհված ու ավիրված հայկական գյուղերն ու քաղաքների հայկական թաղամասերը, հիմնել որբանոցներ:

Իր այս «հայանպաստ» գործունեությունը Ջեմալն իբրև թե շարունակել է նաև Հայոց ցեղասպանության տարիներին: Հալեպի ճանապարհին գտնվող քարավանների համար ուտելիք է բաժանել, իր մոտ աշխատող բժիշկներին պարտադրել բուժել հիվանդներին, նաև թույլ չի տվել, որ իրեն վստահված տարածքում հայերի անվտանգությունը խաթարվի: Ավելին, Միջագետքի ա-

⁴⁰ St u Kabacali A., նշվ. աշխ., էջ 408:

նապատներում սովի ու աղքատության չմատնվելու համար կենտրոնական իշխանություններից թույլտվություն է ստացել հայերին Բեյրութի ու Միրիայի վիլայեթում տեղակայելու համար: Այստեղ հիմնել է որբանոցներ, կանանց օգնության տներ և այլն: Նշելով, որ մանրամասներ պատմել չի ուզում, որպեսզի իր արածի հոգևոր արժեքը չկորչի, Ջեմալը նաև գրում է, որ հայերի նկատմամբ իր մեծահոգությունը հայտնի կդառնա տարիներ անց, երբ պատմական փաստաթղթերը գաղտանգերծվեն:

Այսպիսով՝ իր հուշերում Ջեմալ փաշան, տալով իրականության խիստ սուբյեկտիվ ու իրականությունից բավական հեռու պատկեր, արդեն 1919 թ. ուրվագծում է թուրքական նոր պատմագրության, քարոզչության ու ժխտողականության հիմնական կետերը, որոնց վրա արդեն 1930-ական թթ. «Թուրքական պատմագիտական ընկերությունը» վերախմբագրելու էր Օսմանյան կայսրության պատմությունը:

2.2. Դիարբեքիի նահանգապետ դոկտոր Ռեշիդի բանտային օրագիրը

Երիտթուրքական ցեղասպան վարչախմբի կազմում Դիարբեքիի նահանգապետ ու մասնագիտությամբ բժիշկ Ռեշիդն ունի կարևոր տեղ: Նա Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչներից և իրականացնողներից է, ու պատահական չէ, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո նա մեկն էր այն ոճրագործ պաշտոնյաներից, որոնք կանգնեցին դատարանի առջև հայերի զանգվածային սպանող իրականացնելու մեղադրանքով: Հայտնվելով բանտում՝ դոկտոր Ռեշիդը գրի է առել իր հուշերը, որոնք կարող ենք նաև անվանել բանտային օրագիր: Նրա գրառումները հատվածաբար հրապարակվել են Ժամանակի թերթերում, իսկ հետո լույս են տե-

սել արդեն առանձին գրքի տեսքով⁴¹: Գիտակցելով, որ իր հանցանքների համար դատապարտվելու է մահապատժի՝ երիտթուրք ոճրագործը փախուստի է դիմել բանտից, սակայն հայտնվելով շրջապատման մեջ՝ ինքնասպան է եղել:

Դոկտոր Ռեշիդը հեղինակ է նաև իր նահանգապետության շրջանին վերաբերող հուշերի, սակայն խնդրո առարկայի տեսանկյունից մեզ հետաքրքիր են արդեն ձեռքակալվելուց հետո «Մեմլեքեթ» թերթում 1919 թ. փետրվարի 10-ից մարտի 14-ն ընկած ժամանակահատվածում հրապարակված «Դոկտոր Ռեշիդի հուշերը» վերտառությամբ հոդվածաշարը: 1918 թ. նոյեմբերին հայտնվելով անագատության մեջ որպես մեղադրյալ՝ երիտթուրք ոճրագործը փորձել է ինքնարդարացնող փաստեր գրել, անդրադառնալ իր հասցեին ներկայացվող մեղադրանքներին և ընդհանրապես Հայկական հարցին ու իր բնութագրմամբ «հայերի տեղահանությունը»: Որոշ թուրք հեղինակներ այդ հուշերում նկատում են դեպի ինքնասպանություն գնացող մարդու հոգեվիճակ, և պատահական չէ, որ արդեն ինքնասպանությունից հետո թուրքական «Ալեմդար» թերթում 1919 թ. փետրվարի 25-ից ապրիլի 7-ը հրապարակված նրա օրագրային գրառումները վերնագրված են «Ձեռքակալությունից մինչև ինքնասպանություն»: Սակայն մենք ուսումնասիրել ենք ամբողջական գրքով⁴² տպագրված հուշերը, որտեղ իմի են բերված վերը նշված օրագրային գրառումները:

Իր գրառումների սկզբում Ռեշիդը անդրադառնում հետևյալ հարցերին. «Հայկական ներկա հարցը երկու ձևով պետք է մեկ-

⁴¹ St' u Sürgünden İntihara: Dr. Reşid Bey'in Hatıraları (Hazırlayan Ahmet Mehmetefendioğlu), İzmir, 1992:

⁴² Այդ գրքում պահպանվել են 1918-1919 թթ. թուրքերենի օսմաներենի բառապաշարն ու քերականական ձևերը, այն, ըստ էության, լատինատառ օսմաներեն է, և այդ բարդ տեքստերը թարգմանելու հարցում մեզ օգնել է ԵՊՀ թյուրքագիտության ամբիոնի դասախոս Մարիամ Մելքոնյանը, որին հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

նաբանվի՝ 1. տեղահանություն, 2. տեղահանության ընթացքում կատարված հանցանքներ ու պաշտոնի չարաշահումներ: Արդյո՞ք կառավարությունը հայկական տեղահանության հարցում իրավացի էր: Եթե իրավացի էր, ապա պատճառները որո՞նք են: Տանք այս հարցերի պատասխանը»⁴³: Այնուհետև սկսվում է թուրքական անհիմն ու դասական ժխտողական թեզերի ձևափոխված շարադրանք. «Բոլորին հայտնի է, թե հայերը եվրոպական կառավարությունների ու հատկապես ցարական կառավարության հսկողության ներքո ինչպես են աշխատել և ինչ ձևով են հասել իրենց նպատակին, որպեսզի գորահավաք հայտարարելուց առաջ մեզ ստիպեն ընդունել Արևելյան նահանգների իշխանության առանձնահատկությունը: Մինչդեռ հայերն այդ ժամանակ Արևելյան հարցն իրենց օգտին ու ցանկություններին համապատասխան լուծելու նպատակով դառնում էին ցարականության գործիքը: Արևելյան նահանգներում հայերը երբեք չէին կազմում ընդհանուր ազգաբնակչության 1/3-ը և հնարավոր է նաև 1/4-ը: Այսինքն՝ բնակչության առումով որևէ իրավունք չունեին: Պատմության տեսանկյունից իրենց իրավունքները շատ կասկածելի, իսկ պնդումները անհիմն են»⁴⁴:

Այնուհետև երիտթուրք նախկին պաշտոնյան եզրահանգման է գալիս, որ հայերն իրենց գործողություններում անցել են թույլատրելիության սահմանը, ուստի անհրաժեշտ էր «այս հարցի դեմ անհապաղ գործողություններ ձեռնարկել», այլապես դա թուրքական պետության համար կլիներ կործանարար⁴⁵: Դոկտոր Ռեշիդը խոսում է նաև հայերի զինված կազմակերպություններից և ընդհանրապես հայության շրջանում գենդ-զինամթերքի իբրև թե մեծ պաշարների մասին, որոնք միտված էին ծառայելու մեկ

միասնական նպատակի, որը երիտթուրք պաշտոնյան համարում է հայերի ազգային նախաձեռնություն, ընդ որում՝ «ազգային» բառը վերցնելով չակերտների մեջ⁴⁶:

Իր օրագրային հուշերում դոկտոր Ռեշիդն անդրադառնում է նաև իր՝ որպես Դիարբեքիի նահանգապետի գործունեությանը, մասնավորապես փորձում ոչ այնքան հերքել, որքան հիմնավորել այդ նահանգի հայերի սպանդի կազմակերպումն ու իրականացումը: Այսպես, ըստ նահանգապետ Ռեշիդի՝ հայերի տեղահանության, իսկ իրականում ցեղասպանության հարցում ինքը հաստատակամ է եղել. «Պետք է ասել, որ Հայկական հարցում ղեկավարությունն ու կառավարությունը չէ, որ ինձ և այդ ժամանակ նահանգներում աշխատող նահանգապետերին, գավառապետերին տեղահանության հրամանի հարցում հաստատակամ են դարձրել, այլ հայերը, որոնք գորահավաքից առաջ և հետո թշնամու հետ համատեղ ավիրում էին գյուղերը, կոտորում մուսուլման բնակչությանը, մասնատում հայրենիքը»⁴⁷: Այնուամենայնիվ, ոճաբարձր օրագրում հանդիպում ենք թեթև ակնարկների, որ հայերի տեղահանության ժամանակ միզուցե կարող էին տեղ գտնել նաև սխալներ. «Դիարբեքի նոր էի եկել: Պաշտոնյաներիս ու նահանգիս մասին լավ չգիտեի: Դեռ ավելին՝ առկա էին այնպիսի լուրջ խնդիրներ...: Այս պատճառով հայկական տեղահանությունը կանոնակարգված չեղավ և չէր կարող լինել»⁴⁸:

Օրագրի վերջում երիտթուրք նախկին պաշտոնյան պատմում է բանտից իր փախուստի մասին, դժգոհում այդ պահին Օսմանյան կայսրության վիճակից և խոսում ինքնասպան լինելու մտադրության մասին. «Կառավարություն չկա, ազգ չկա: Եվրոպայի օկուպացիան գնալով ուժեղանում է: Արդեն այս պայման-

⁴³ Sürgünden İntihara: Dr. Reşid Bey'in Hatıraları, s. 26.

⁴⁴ Լույն տեղում, էջ 30:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32:

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 36:

⁴⁷ Լույն տեղում, էջ 38:

⁴⁸ Լույն տեղում, էջ 42:

ներում ումի՞ց կարելի է արդարություն սպասել: Փախուստի դիմեցի: Բռնվելու դեպքում մեռնելու ու չհանձնվելու մտադրությամբ փախա՞»⁴⁹: Հազարավոր անմեղ հայերի սպանդի մեղավորն ու պատասխանատուն՝ մասնագիտությամբ բժիշկ Ռեշիդը, նաև դժգոհում է իր չգնահատված լինելուց ու նրանից, որ իրեն ներկայացված մեղադրանքներում կան ֆինանսական չարաշահման մասին փաստեր, մինչդեռ, ըստ նրա, նա մեծ ներդրում ունի Հայկական հարցի, այսինքն՝ 1,5 միլոն հայերին կոտորելու գործում. «Կյանքս նվիրել էի այս հայրենիքին ու ազգին և մինչ օրս պատրաստ եմ եղել ցանկացած զոհաբերության: Բայց ո՞վ գնահատեց: Չնայած նրան, որ հայտնի էր, թե Հայկական հարցում ինչ չափով եմ քաղաքացիական պարտավորությունս կատարել՝ իմ պատիվն ու արժանապատվությունը վիրավորեցին «հարյուրհազարավոր լիրա է գողացել, կերել» զրպարտանքներով»⁵⁰:

2.3. Հայկական հարցը Միդհաթ Շյուքրյու Բլեդայի հուշերում

Երիտթուրք հայտնի կուսակցական գործիչներից Միդհաթ Շյուքրյու Բլեդան նույնպես իր գրի առած հուշերում որոշակի տեղ է տվել հայկական թեմատիկային: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հիմնադիր-անդամ, իսկ կայսրության անկումից հետո Թուրքիայի Հանրապետության Ազգային մեծ ժողովի պատգամավոր Բլեդայի «Կայսրության անկումը» կոչվող հուշերի ժողովածուն⁵¹ առաջին անգամ տպագրվել է 1979 թ. նրա որդու՝ Թուրգուլ Բլեդայի ջանքերով: Գրքի առաջաբանում հեղինակի որդին նշում է, որ տեքստը իմաստային փոփոխության կամ վերաձևակերպման չի ենթարկվել, միայն ընթերցողների համար

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 56:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 56:

⁵¹ St u Bleda M. Ş., İmparatorluğun çöküşü, İstanbul, 1973, s. 206:

այն ավելի հասկանելի դարձնելու համար որոշ օսմաներ են բաներ ու արտահայտություններ փոխարինվել են ժամանակակից թուրքերեն համարժեքներով⁵²:

Բլեդան Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտությունից հետո ձերբակալվել է և անգլիացիների կողմից ուղարկվել Մալթա կղզի⁵³ որպես Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչ ու իրականացնող: Ութ ամիս անց վերադառնալով Թուրքիա՝ Մուսթաֆա Քեմալից ստացել է քաղաքականություն վերադառնալու առաջարկ, բայց մերժել է այն և տեղափոխվել Իզմիր: 1926 թ. Մուսթաֆա Քեմալի դեմ մահափորձի՝ «Իզմիրի մահափորձի» դատավարության⁵⁴ շրջանակում ձերբակալվել է, սակայն կարճ ժամանակ հետո արդարացվել և բանտից դուրս եկել: 1930-ականներից վերադարձել է քաղաքական ասպարեզ և երեք անգամ ընտրվել Թուրքիայի խորհրդարանի պատգամավոր Սեբաստիայից: Մահացել է 1956 թ. Ստամբուլում:

⁵² St u Նույն տեղում, էջ 4:

⁵³ Մեծ Բրիտանիան, չվատահելով թուրքական դատարաններին ու մտադրություն ունենալով պատերազմական հանցագործներին դատապարտել անգլիական դատարաններում, 1919 թ. մայիսի 28-ին 67 բանտարկյալի «Բեքիրաղա լյուլյու» բանտից նավով տեղափոխում է Մալթա կղզի: Սկզբում բրիտանացիները մտադրված էին դատապարտել Մալթա արտոբված պատերազմական հանցագործներին, այդ թվում նաև՝ Հայոց ցեղասպանության պատասխանատուներին, սակայն հետագայում նրանց վճռականությունը հետզհետե թուլանում է, և Մեծ Բրիտանիան ցեղասպանության ոճրագործներին ի վերջո փոխանակում է անգլիացի ռազմագերիների հետ:

⁵⁴ 1926 թ. հունիսի 14-ին մի խումբ նախկին նախարարներ, պատգամավորներ ու նահանգապետեր պլանավորել էին Իզմիրի Քեմալալը թաղամասում Թուրքիայի նախագահ Մուսթաֆա Քեմալի դեմ մահափորձ կազմակերպել: Մակայն Մուսթաֆա Քեմալը Բալքեսիքում իր դեմ կազմակերպվող մահափորձը բացառապես հետազոտի է ստանում: Արդյունքում ձերբակալվում, իսկ հետագայում նաև մահապատժի են ենթարկվում մի շարք նախկին բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, այդ թվում՝ նաև դուկտոր Նազմը: Այս մասին մանրամասն տե՛ս Mİezzinoğlu E., İzmir Suikastı ve Ahmet Şakrî Bey, International Journal of Social Science, 2015, N: 38, p. 155-176:

Մ. Շ. Բլեդան իր հուշերում ժամանակագրական կարգով ներկայացնում է Օսմանյան կայսրության գոյության վերջին և Թուրքիայի Հանրապետության առաջին տարիների զարգացումների իր գնահատականներն ու վերլուծությունները: Բնական է, որ գրքի առանցքային թեմաներից է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գործունեությունը, ինչպես նաև մեծ տեղ է տրված Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքին:

Բլեդան նույնպես Հայկական հարցը դիտարկում է «հայերի դավաճանության» կեղծ տեսության շրջանակներում: Ընդ որում, եթե այլ գործիչների հուշերում կան հայերի հավատարմության մասին երկար մտորումներ, ապա Բլեդան անցյալին առհասարակ չի անդրադառնում, Օսմանյան կայսրությունում հայերի ունեցած դերի մասին չի խոսում: Նրան ավելի շատ հետաքրքրում են հայերի, ինչպես նաև այլ ոչ մուսուլմանների գործողությունների ոչ թե դրդապատճառները, այլ հետևանքները: Բայց կա երկու հանգամանք, որոնք բավական հետաքրքիր են դարձնում խնդրին նրա նույնիսկ հպանցիկ անդրադարձները: Առաջինն այն է, որ Միդհատ Շյուքրյուն ամեն կերպ ցույց է տալիս, որ անձամբ ինքը որևիցե կապ չի ունեցել հայերի տեղահանության հետ, ավելին՝ իբրև թե կենտրոնական իշխանությունները կտրականապես դեմ են եղել հայերի նկատմամբ կամայականություններին: Նա գրում է. «Արևելքում կրքերը բորբոքված էին, սահմանին ամեն տեսակ թուլության արտահայտումը կարող էր մեծ խնդիրների պատճառ դառնալ: Գիտեինք, որ հայերը արտաքին ազդեցությամբ ապստամբել են և արտասահմանից օգնություն են ստանում: Սա հաշվի առնելով՝ սահմանային քաղաքներից ու ավաններից որոշ կասկածելի հայերի դուրս էինք հանում: Այս հարցում իր ծայրահեղական դիրքորոշմամբ կենտրոնական իշխանության ուշադրությունը գրաված Բեհաեդդին Շաքիրի մոտեցումն անհանգստություն առաջացրեց: Միության ու առաջադիմության

այս հզոր անդամն իրեն այնպիսի բաներ էր թույլ տալիս, որ ժամանակ առ ժամանակ նկատողության կարիք էր զգացվում: Հարմար գտանք վիճակն ավելի լավ ուսումնասիրելու և ճիշտ միջոցներ ձեռնարկելու համար արևելյան վիլայեթների նահանգապետերին նորերով փոխարինել: Նոր նահանգապետերին հրաման էր տրվել լսելու բողոքները և անհրաժեշտության դեպքում կտրուկ միջոցներ ձեռք առնելու»⁵⁵: Հետագա շարադրանքում, սակայն ո՛չ գործադրված միջոցների, ո՛չ տեղահանված հայերի մասին, խոսք չկա: Փոխարենը ներկայացվում է Դիարբեքիրի նախկին նահանգապետ դոկտոր Ռեշիդի հետ հեղինակի ունեցած խոսակցությունը, որը ցեղասպանության փաստի ու դրանում օսմանյան պաշտոնյաների բացահայտ ներգրավման անհերքելի ապացույց է. «Դոկտոր Ռեշիդ բեյը եկել էր կենտրոնական գրասենյակ և հայտնել, որ ուզում է ինձ հետ խոսել: Անմիջապես նրան ընդունեցի: Երբ նստեց դիմացի բազկաթոռին, ակնհայտ էր, որ երկուսս էլ կյարդայնացած էինք: Շատ լուրջ տոնով նրան հարցրի. «Դուք բժիշկ եք, հետևաբար պարտավոր եք փրկել մարդկանց: Ինչպես եղավ, որ այք փակեցիք այդքան մարդու սպանության վրա»: Դոկտոր Ռեշիդ բեյը վրաս նայեց և կարճատև դադարից հետո ամենաքիչը իմ ձայնի չափ խիստ տոնով ասաց. «Բժիշկ եմ, բայց չեմ կարող մոռանալ ազգությունս: Ռեշիդը, անշուշտ, բժիշկ է և ստիպված է իր մոտեցումները համապատասխանեցնել այս փաստին: Սակայն դոկտոր՝ Ռեշիդն այս աշխարհ նախևառաջ որպես թուրք է եկել: Իմ ազգությունն ամեն ինչից կարևոր է: Եթե ինձ պես հնարավորություն ու առիթ ունենայիք տեսնելու, թե Դիարբեքիրում ինչպես են հայերը արտաքին ու ներքին օգնություն ստանում, ինչպես են իրենց տրված տարբեր խոստումներով խաբվել, ինչպես են ստացած օգնությամբ բարօրության մեջ

⁵⁵ Elveda M. Տ., նշվ. աշխ., էջ 56-57:

ապրում և արդյունքում երկրիս ամբողջականության վրա ոսնձ-գություն անում, այստեղ նման մեղադրանքներ չէիք ներկայացնի: Արևելքում հայերը մեր դեմ այնպիսի ապստամբություն էին սկսել, որ եթե թույլ տայինք նրանց մնալ նույն տեղում, անհնար կդառնար այդ տարածքում մի կենդանի թուրք գտնել, մի մուսուլման տեսնել: Դիարբեքիրում գտնվելիս ուսումնասիրեցի նրանց անձնական գործերը, ծանոթացա ապրելակերպին, հասկացա մտածելակերպը: Նրանց տներում արված խուզարկությունները թույլ տվեցին ինձ միանշանակ հասկանալ նրանց նպատակները: Որոշ տներում գտնված զենք-զինամթերքը բավարար էր՝ մի հսկայական բանակ մեկ վայրկյանում ոչնչացնելու համար: Սարսափելի ու հզոր կազմակերպություն ունեն ոչ միայն Արևելքում, այլ երկրի չորս կողմերում: Եթե ազատ թողնենք, շատ շուտով Անատոլիայում մոմով պետք է թուրք փնտրենք: Այսինքն՝ կա՛մ նրանք մեզ, կա՛մ մենք նրանց: Նրանց համար մեզ վերացնելը պարտադիր պայման է: Հասկանո՞ւմ եք, որ նրանք մեզ ստիպեցին անխուսափելի պաշտպանություն սկսել: Ես էլ մտածեցի. «Է՛հ, դոկտոր Ռեշիդ, երկու տարբերակ կա: Կա՛մ հայերն են թուրքերին ոչնչացնելով երկրի տեր դառնալու, կա՛մ թուրքերի կողմից ոչնչացվելու են: Երկու տարբերակի մեջ պետք է ընտրություն կատարելի և ընտրությունս արեցի: Թրքությունս հաղթեց բժշկությանը, այլ կերպ չէր էլ կարող լինել և չեղավ»: Ես [Բլեդան] հարցրի. «Բժի՛շկ, Ձեր խիղճը Ձեզ չի՞ տանջում»: Ռեշիդը պատասխանեց. «Ինչպե՞ս կարող է չտանջել: Սակայն ես սա չեմ արել՝ իմ անձնական հպարտությունը բավարարելու կամ գրպանս լցնելու համար: Տեսա, որ հայրենիքս ձեռքից գնում է, ազգիս բարեկեցության համար աչքերս փակեցի և առանց մտածելու առաջ նետվեցի»: «Իսկ պատմական պատասխանատվությունը»: «Եթե այս քայլերիցս հետո պատմության առաջ մեղավոր դուրս գամ, դա էլ ոչինչ: Ինձ բնավ չի հետաքրքրում, թե ուրիշ պետություններ

իմ մասին ինչ են գրում կամ գրելու»: Դոկտոր Ռեշիդը խոսքը վերջացրեց ու լռեց, ես էլ լռեցի»⁵⁶: Այստեղ Բլեդան, ըստ էության, գրեթե բացահայտ խոսում է Ռեշիդի իրականացրած ոճրագործությունների մասին, բայց ամեն դեպքում նշում է, որ Ռեշիդը միամիտ ու իդեալիստ երիտասարդներից է, հայտնի իր ազատասիրությամբ, արդարամտությամբ, հավատարմությամբ ու մարդկայնությամբ⁵⁷: Սակայն երկու երիտթուրքերի վերոբերյալ գրույցը փաստորեն, ոճրագործի ինքնախոստովանությունն է առ այն, որ կազմակերպել և իրականացրել է Դիարբեքիրի նահանգի հարթության մասսայական սպանդ:

Նկատելի է, որ Բլեդային շատ է անհանգստացնում իր անմեղության հարցը, և դա դրսևորված է նրա հուշերի տարբեր հատվածներում: Օրինակ՝ պատերազմից հետո Թալեաթի՝ Գերմանիա փախուստի նախօրեն ներկայացնելիս նա կրկին անուղղակիորեն ընդգծում է, որ հայերի տեղահանության հետ կապ չունի: Բլեդան գրում է, որ մտերմությունից դրդված՝ պատրաստվում էր փախչել Թալեաթի, Էնվերի ու Ջեմալի հետ: Մեկնելուն նախորդող երեկոյան Իհսան Նամըք Փորոյի տանը կազմակերպված ընթրիքին, սակայն, Բլեդայի կինը դիմում է Թալեաթին՝ խնդրելով պարզաբանել՝ արդյոք իր ամուսինը կապ ունի հայերի աքսորի հետ: Թալեաթն էլ, ըստ Բլեդայի, պատասխանում է, որ Միդհատ Շյուքրյուն երբևիցե հայերի տեղահանության հետ կապ չի ունեցել, և թույլ է տալիս նրան մնալ Ստամբուլում⁵⁸: Այս հարցը հետաքրքիր է նաև այն առումով, որ,, փաստորեն երիտթուրք պարագլուխների, գործիչների շրջանում և հենց իրենց կողմից հայերի տեղահանության մասնակցությունը ուղղակի կամ անուղղակի ընկալվել է որպես հանցանքի մասնակցություն, այ-

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 57-59:

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59:

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 124:

սինքն՝ սա ևս կարելի է համարել ոճրագործների որոշակի ինքնախոստովանություն:

Իր անմեղության հարցը Բլեդան ևս մեկ անգամ բարձրաձայնում է Մալթայում անցկացրած աքսորի մասին խոսելիս: Նա գրում է, որ «Անատոլիայում» պահվող ռազմագերիների թվում էր նաև լորդ Քերզոնի եղբայրը: Անգլիացիներն առաջարկեցին Քերզոնի եղբորը փոխանակել Մալթայում գտնվող գերիների հետ մի պայմանով, որ պետք է ընտրվեր հայկական կոտորածների հետ կապ չունեցող քսան մարդ⁵⁹: Իր անվան ընդգրկումն այդ ցուցակում Բլեդան համարում է անմեղության միանշանակ ապացույց:

2.4. Երիտթուրք լրագրող և պատգամավոր Հուսեյին Ջահիթ Յալչընի հուշերը

Հուսեյին Ջահիթ Յալչընը երիտթուրքական ժամանակաշրջանի հայտնի իշխանամետ լրագրող-հրապարակախոսներից է, որը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության խոսափողն է, իսկ ավելի կոպիտ բնորոշմամբ՝ նրանց գրչակր: Յալչընը իշխող երիտթուրքական կուսակցության ցուցակով դարձել է նաև օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր, իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտությունից հետո այլ հանցագործների հետ աքսորվել է Մալթա: Լինելով քաղաքական իրադարձությունների կիզակետում՝ նա տիրապետել է բավական ուշագրավ փաստերի, որոնց մի մասը հետագայում հրատարակվել է հուշերի տեսքով, դրանցում կան անդրադարձներ նաև Հայոց ցեղասպանությանը:

Այսպես, խոսելով Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երկրի արտաքին ու ներքին քաղաքականության մեջ

կարևոր տեղ զբաղեցրած Հայկական հարցից՝ Հուսեյին Ջահիթ Յալչընը փոխանցում է երիտթուրք պարագլուխ Էնվերի հետ իր զրույցները, որոնցում Էնվերը նշել է, թե հայերը թուրքական բաժանվին թիկունքից հարվածում են, օգնում են թշնամուն, լրտեսություն անում ռուսների օգտին, և այդ ամենին վերջ տալու համար արևելյան նահանգների բոլոր հայերին պետք է տեղահանել ու վերաբնակեցնել այլ վայրերում⁶⁰: Միևնույն ժամանակ երիտթուրք ոճրագործը Հուսեյին Ջահիթին հայտնել է. «Այս հայերին ոչ մի վնաս չտալով՝ պետք է վերաբնակեցնել այն տարածքներում, որտեղ նրանք չեն կարող վնաս տալ»⁶¹: Ավելի ուշ Յալչընը հանդիպում է օսմանյան պաշտոնյաներից մեկին, որին հայտնի երիտթուրք գործիչ դոկտոր Նազըմից տարբերելու համար իշխանական շրջանակներում անվանել են Քյուչուք (փոքր) Նազըմ: Այդ պաշտոնյան գործի բերումով եղել է արևելյան նահանգներում և հանդիպելով Ջահիթին՝ պատմել է. «Աման, Ջահիթ, եթե իմանաս, թե Անատոլիայում ինչեր են տեղի ունենում: Հայկական հարցը սարսափելի է...»⁶²: Այնուհետ Նազըմը մանրամասներ է պատմել իր տեսածներից, և Ջահիթը նշում է, որ այն, ինչ պատմում էր Նազըմը, և այն, ինչ խոստանում էր Էնվեր փաշան (հայերին վնաս չտալով վերաբնակեցնել), իրար հետ ընդհանրապես չէին համապատասխանում⁶³:

Իր հուշերում Ջահիթը պատմում է մի դրվագ՝ կապված օսմանյան խորհրդարանի հայազգի պատգամավորների Գրիգոր Ջոհրապի ու Վարդգեսի հետ. նրա մոտ է եկել Գրիգոր Ջոհրապի կինը և խնդրել միասին գնալ Թալեաթի մոտ, որպեսզի խնդրեն ամուսնուն և Վարդգեսին չուղարկել Դիարբեքիր՝ դատարանի

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 134-135:

⁶⁰ Տե՛ս Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasal Anılar, İstanbul, 1976, s. 233:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 233:

⁶² Նույն տեղում, էջ 234:

⁶³ Տե՛ս նույն տեղում:

առջև կանգնելու համար, այլ թողնեն Ստամբուլում: Չահիթը այս խնդրանքն ու հայ պատգամավորների ձեռքակալությունը հետևյալ կերպ է մեկնաբանում. «Այս դեպքն իմ մեջ էլ ավելի մեծացրեց այն կասկածները, որ ունեի Հայկական հարցի վերաբերյալ՝ միևնույն ժամանակ նշելով, որ այդ ամենը զարմանալի էր նաև այն առումով, որ «Թալեաթը Վարդգեսին շատ էր սիրում»⁶⁴: Չահիթը, չնայած գիտակցել է, որ դեպքերի նման զարգացման պարագայում այլևս անօգուտ է դիմել կառավարությանը և հայ պատգամավորների Դիարբեքի ուղարկվելը նշանակում էր «այնտեղից այլևս չվերադառնալ», այնուամենայնիվ, չի մերժել Գրիգոր Զոհրապի կնոջը և համաձայնել է միասին գնալ Թալեաթի մոտ՝ նրա տուն: Թալեաթը նրանց ընդունել է իր տանը առավոտյան կանուխ, «համբերատար լսել Զոհրապի կնոջը» և հայտնել նրան, որ հնարավոր չէ չկատարել դատարանի պահանջը՝ հայ պատգամավորներին Դիարբեքի ուղարկելու հետ կապված, սակայն միևնույն ժամանակ Զոհրապի կնոջը հորդորել է չանհանգստանալ և «նրան բարեհամբույր խոսքեր ասել»⁶⁵: Յալչընի նկարագրած այս դրվագը ուշագրավ է երկու առումով. նախ հուշերի հեղինակը դրանով փորձ է անում իրեն ներկայացնելու դրական լույսի ներքո և հնարավորինս ձեռքազատվելու մեղսագործի կերպարից: Երկրորդ՝ սրանում դրսևորվում է երիտթուրք պարագլուխների՝ ոչ միայն որպես քաղաքական գործչի, այլև որպես մարդու բարոյական անկումը, երբ շատ լավ իմանալով, որ երկու հայ պատգամավորներին՝ իբրև թե իր կողմից «հարգելի, սիրելի» Վարդգեսին ու Գրիգոր Զոհրապին, ուղարկում է ստույգ մահվան, Թալեաթը «բարեհամբույր ընդունում է» Զոհրապի կնոջը՝ խոստանալով, որ նրանց որևէ վատ բան չի սպառնում:

⁶⁴ Նույն տեղում:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 235:

Ի դեպ, Գրիգոր Զոհրապի ու Վարդգեսի հետ կապված իր հուշերում հետաքրքիր մանրամասներ է փոխանցում նաև երիտթուրքերին մոտ կանգնած լրագրող Ֆալիհ Ռեֆքը Աթայը, որը Միրիայում եղել է երիտթուրք պարագլուխ Ջեմալ փաշայի անձնական քարտուղարը, իսկ արդեն Թուրքիայի Հանրապետությունում՝ նախագահ Մուսթաֆա Քեմալի գլխավոր ռեֆերենտը (speechwriter), այնուհետև՝ խորհրդարանի պատգամավոր իշխող կուսակցությունից: Ըստ Ֆալիհ Ռեֆքը Աթայի՝ Ջեմալ փաշան մի քանի անգամ նամակներ է գրել Թալեաթին համոզելով նրան հայ պատգամավորներին չուղարկել Դիարբեքի, սակայն Թալեաթը վստահեցրել է, թե նրանց ոչինչ չի սպառնում: Իսկ երբ «Բարոն» հյուրանոցում հայ պատգամավորներին ցույց են տվել նրանց Դիարբեքի դատարան ուղարկելու որոշումը, Գրիգոր Զոհրապը սկսել է լաց լինել, իսկ Վարդգեսը ասել է Ֆալիհ Ռեֆքին. «Ես ոչինչ, գոնե այս մարդուն (Գրիգոր Զոհրապին) չուղարկեն»⁶⁶:

⁶⁶ Falih Rifki Atay, Zeytin Dağı, İstanbul, 1989, s. 76.

ՀԱՅԵՐԸ ԹՈՒՐԿ ՊԱՏՄԱԲԱՆ ԱՀՄԵԹ ՌԵՖԻԿ ԱԼԹՐԱՅԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում հայերի տեղահանության, զանգվածային բռնությունների վերաբերյալ եղած հուշերի թվում յուրահատուկ են օսմանյան բանակի սպա ու պատմաբան Ահմեթ Ռեֆիք Ալթընայի (1881-1937 թթ.) փոքրածավալ երկու հուշագրական գրքույկները: Մինչ պատերազմը նա ռազմական լիցեյում աշխատել է իբրև պատմության, աշխարհագրության ու ֆրանսերենի ուսուցիչ և Թուրքիայում հայտնի է իր մի քանի հարյուրի հասնող պատմագիտական ուսումնասիրություններով⁶⁷: Հարկ է նշել, որ թուրք գրող Փեյամի Սաֆայի կողմից «կայսրության վերջին ու հանրապետության առաջին պատմաբան»⁶⁸ որակումը ստացած Ա. Ռ. Ալթընայը անդամակցել է սուլթան Մեհմեդ Ռեշաթի հրամանով 1909 թ. հիմնադրված «Օսմանյան պատմության կոմիտեին» (Târîh-i Osmânî Encümeni), իսկ 1925 թ. որոշ ժամանակ նույնիսկ ղեկավարել այն⁶⁹: Հայտնի պատմաբան Հալիլ Բնալջըբը նրան համարում է հանրապետական Թուրքիայում ժողովրդական կամ հանրային պատմագրության հիմնադիր⁷⁰:

1919 թ. Ահմեթ Ռեֆիք Ալթընայի հրատարակած «Երկու կոմիտե երկու կոտորած» գրքույկում թերևս առաջին անգամ տեղ են գտնում այն տեսակետները, որոնց մի մասը հետագայում

դառնալու էր Թուրքիայի պաշտոնական թեզի հիմքը և շարունակվելու էր մինչ մեր օրերը: Ըստ Ալթընայի՝ զոհերը եղել են երկուստեք, և երկու կողմն էլ և՛ հայերը, և՛ թուրքերը, հանցանք են գործել: Ալթընայը բացահայտորեն քննադատում է երիտթուրքերին, որոնց հանդեպ ընդգծված աստելություն ուներ: Փաստենք, որ Թուրքիայի Հանրապետությունում այդ գիրքը իշխանությունների կողմից ընկալվեց որպես թուրքական շահերին հակասող, «թշնամու ջրաղացին ջուր ցնող», և հեղինակի հանդեպ սկսվեց հալածանք, որը գլխավորեց անձամբ նախագահ Մուսթաֆա Քեմալը: Ալթընայը հեռացվեց համալսարանից (որտեղ աշխատում էր), գիրքը ոչնչացվեց և վերահրատարակվեց միայն 1992 թ.:

Ա. Ռ. Ալթընայի գիրքն ընդգրկում է 1918 թ. «Իքդամ» թերթում նրա հրատարակած և տասներեք մասից բաղկացած հոդվածաշարը: Օսմաներենով լույս տեսած այս գիրքը հետագայում տպագրվել է լատինատառ թուրքերենով, ապա՝ նաև թարգմանվել հայերեն ու անգլերեն⁷¹: Գիրքը վերնագրելով «Երկու կոմիտե՝ երկու ռճիր» Ա. Ռ. Ալթընայը փորձում է հավասարության նշան դնել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ու «հայկական կոմիտեների» կուսակցությունների գործունեության միջև: Նմանատիպ մոտեցում է ցուցաբերում նաև Ալթընայի հուշերի ուսումնասիրությամբ զբաղվող թուրք գիտնական Քենան Օզբանը, որը երիտթուրքերի քննադատությունը համարում է ժամանակաշրջանի թելադրանք և հեղինակի անձնական կանխակալ վերաբերմունքի դրսևորում⁷²:

⁶⁷ St' u Gökman M., Tarihi Sevdiren Adam: A. R. Altnay, İstanbul, 1978, s. 113-115:

⁶⁸ St' u İnalçık H., Türkiye'de modern tarihçiliğin kurucuları // "Muhafazakar düşünce", 2006, N 7, s. 9:

⁶⁹ St' u Türk dünyası edebiyatçılar ansiklopedisi, Ankara, 2002, s. 373:

⁷⁰ St' u İnalçık H., Yediyıldız B., Osmanlı araştırmaları, 12. Türk tarih kongresi 4-8 Ekim 1999, Kongreye sunulan bildirimler, Ankara, 2002, s. 90:

⁷¹ St' u Ալթընայ Ա. Ռ., Երկու կոմիտե՝ երկու ռճիր, Երևան, 1997, Refik A., Two Committees Two Massacres, 2006:

⁷² St' u Özkan K., Kılıç E., Ahmed Refik'in "İki Komite, İki Kital" Adli Eseri ve Eskişehir'deki Ermeni Tehcirine Dair Gerçekler, s. 596, 598, https://www.academia.edu/9213426/AHMED_REFIK%C4%B0K_%C4%B0N_%C4%B0K_%C4%B0_KOM%C4%B0TE_%C4%B0K_%C4%B0_KITAL_ADLI_ESER%C4%B0_VE_

Գրքի սկզբում՝ 1919 թ. հունվարի 16-ով թվագրված հեղինակային առաջաբանում, նշվում է. «Հարյուր տարի անց պատմաբանի համար փաստաթուղթ ծառայելով՝ այս փոքրիկ գիրքը պատմելու է իրականության ամբողջ ողբերգականությունը»⁷³: Ըստ Ալթընայի՝ դրա մեղավորները երիտթուրքերն էին, որոնց անհաջող քաղաքականության պատճառով 600-ամյա Օսմանյան կայսրությունն անկում ապրեց: Նշելով Օսմանյան կայսրության տարածքում իբրև թե բոլոր ժողովուրդների, էթնիկ տարրերի համերաշխ ապրելու հանգամանքն ու հայերի՝ առավել վստահելի ազգերի շարքում գտնվելու փաստը՝ Ահմեդ Ռեֆիքը հայերի «անջատողականության» հարցում մեղադրում է մեծ տերություններին ու երիտթուրքերին: Սրա հետ մեկտեղ նա հայերին ևս մեղադրում է՝ անկախության համար պայքար ծավալելու համար⁷⁴: Իսկ հետպատերազմյան շրջանում Ստամբուլում դաշնակիցների գործերի ներկայության կապակցությամբ նա գրում է. «Ստամբուլի բնակիչների իրական թշնամին ոչ թե քաղաքը գրավողներն էին, այլ թուրքերի պարտությունը թշնամուց առավել փափագող հույներն ու հայերը, որոնք դարեր շարունակ օսմանյան իշխանությունների կողմից անարգանքի ու անտարբերության են արժանացել»⁷⁵: Հետևելով պաշտոնական թեզին՝ Ալթընայը դատապարտում է «Վանի ապստամբությունը», սակայն նշում է, որ իշխանությունները պետք է պատժեին միայն մեղավորներին, այլ ոչ թե ընտրեին Արևելյան հարցի լուծման ամենահեշտ տարբերակը՝ մի ամբողջ ժողովրդի տեղահանությունը⁷⁶:

ESK% C4% B0% C5% 9EEH% C4% B0R_DEK% C4% B0_ERMEN% C4% B0_TEHC% C4% B0R% C4% B0NE_DA% C4% B0R_GER% C3% 87EKLER (մուտքի ամսաթիվ՝ 25.08.2019):

⁷³ Altınay R. A., İki Komite İki Kitâ, İstanbul, 1999 (ed. Haluk Dursun), s. 10.

⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 47:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 14:

⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27:

Տեսական բնույթի պատմագիտական մտորումներից զատ՝ գրքում կան աքսորյալ հայերի խմբերին առնչվող բազմաթիվ կոնկրետ նկարագրություններ: Օրինակ՝ Ալթընայը գրում է, որ Էսքիշեհիրում տեղահանվածների թվում էին նույնիսկ թոքթախտավորները, մահացու հիվանդներն ու անդամալույծները⁷⁷: Ըստ Ալթընայի՝ բոլորին օգնելն անհնար էր, ավելին՝ նրանց նկատմամբ «անարդար ճնշումն այնպիսի խոր ասելություն էր առաջացրել, որ նույնիսկ ամենաանօգնական միայնակ խեղճ կինը [եթե օգնություն առաջարկեիք] խստորեն կնայեր ձեր դեմքին և անվախ կքայլեր դեպի փորձանք, աղետ, սով ու մահ՝ տանելով իր քարացած սիրտն ու վիրավոր հոգին»⁷⁸:

Աքսորյալ հայերի դրության նկարագրությունների տողատակում հետաքրքիր է օսմանյան պաշտոնյաների անձնական պատասխանատվության հարցի քննարկումը: Բազմիցս շեշտելով, որ ինքը տեղահանության հետ որևէ կապ չի ունեցել՝ Ալթընայը պատմում է իր մարդասիրական վարքի մասին, օրինակ՝ հնգամյա հայ աղջնակի՝ կապուտաչյա Սիրանույշի նկատմամբ: Եղբոր ու տատիկի հետ աքսորի ճանապարհի գնացող Սիրանույշի հայրը, պարզվում է, զինակոչվել էր բանակ ու սպանվել, իսկ մայրը մահացել էր տեղահանության ժամանակ: Ալթընայը հրամայում է կերակրել նրան, խոսում է աղջկա հետ, և նրանք կարծես թե ընկերանում են: Նա շեշտում է. «Սիրանույշը երբեք չէր ժպտում»⁷⁹: Երբ քարավանը ստանում է առաջ շարժվելու հրաման, Ալթընայը Սիրանույշի տատին առաջարկում է իրեն տալ աղջնակին և խոստանում որդեգրել նրան: Կտրականապես մերժելով՝ ձեր կինը ասում է հետևյալը. «Մենք կգնանք միասին և

⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33:

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 30:

⁷⁹ Նույն տեղում:

կմեռնենք միասին: Ճանապարհին նրանց գետն են նետելու, ապա ինքս կնետվեմ ջուրը»⁸⁰:

Այթընայի հուշերում ևս անդրադարձ կա հայ պատգամավորներ Գրիգոր Զոհրապի ու Վարդգեսի արքայազան և սպանության հարցին: Ջեմալ փաշայից հրաման ստանալով ձերբակալել հայերի հայտնի դահիճ Չերքեզ Ահմեթին՝ Այթընայը որոշում է անձամբ խոսել նրա հետ ու հասկանալ մարդասպանի հոգեվիճակը: Նա ամբողջությամբ մեջբերում է այդ զրույցը. Չերքեզ Ահմեթը հպարտությամբ խոստովանում է, որ Դիարբեքիր տանող ճանապարհին իր մարդկանցով հարձակվել է և սպանել նախ Վարդգեսին, ապա քարով այնքան է խփել Զոհրապի գլխին, որ վերջինս մահացել է: Չերքեզ Ահմեթը, սակայն, իրեն մեղավոր չի համարել. «Եղբա՛յր, սա նվաստացուցիչ է: Ես ծառայել եմ իմ հայրենիքին: Գնա՛ ու տե՛ս: Վանն ու շրջակայքը Քաաբա լիճ են դարձրել: Այսօր դու այնտեղ նույնիսկ մի հայ չես կարող գտնել: Ես ծառայել եմ հայրենիքիս, իսկ Թալեաթի նմանները Ստամբուլում նստած գարեջուր են խմում, մինչ ես կալանքի տակ եմ»⁸¹:

Գրքի երկրորդ մասի սկիզբը թվագրվում է 1918 թ. մայիսի 6-ով և սկսվում էրզրումի նկարագրությամբ: Հարկ է նշել, որ 1918 թ. ապրիլի 17-մայիսի 20 ժամանակահատվածում Ա. Ռ. Այթընայը ուղեկցել է օտարերկրյա լրագրողների պատվիրակությանը, շրջել է Բաթում, Տրապիզոն, Էրզրում, Էրզինջան (Երզնկա), Վարս, Արդահան, Արդվին քաղաքներում ու հարակից տարածքներում՝ հայերի «ոճրագործությունները» տեղում քննելու նպատակով: Այս ուղևորության որոշ նոթեր ներառված են նրա գրքի երկրորդ գլխում, իսկ «Կովկասի ճանապարհներին. հուշեր և հույզեր»⁸² խորագիրը կրող նրա գրքույկը դրանց ամբողջական

արտացոլումն է, որը ևս առաջին անգամ արաբատառ հրատարակվել է 1919 թ.: Հետագայում ընդամենը 15 000 տպաքանակով դրա լատինատառ թուրքերենի տառադարձված տարբերակը լույս է տեսել նախ 1981 թ., ապա՝ 1986 թ., սակայն մեծ հետաքրքրության չի արժանացել:

«Կովկասի ճանապարհներին. հուշեր և հույզեր» գրքի շարադրանքը սկսվում է 1918 թ. ապրիլի 17-ից Տրապիզոնի ու նրա շրջակայքի հույզական նկարագրությամբ: Առհասարակ կիսառոմանտիկ գեղումներն այս գրքում ավելի մեծ տեղ ունեն, քան փաստերի ու իրողությունների նկարագրությունները: Ի տարբերություն իթթիհաթականների հակահայկական գործունեությանը վերաբերող գրառումների՝ հայերի «կազմակերպած սպանությունների» նկարագրություններում որևէ փաստարկված հիմնավորում կամ հստակ տեղեկություն չկա: Հեղինակը սուս նկարագրում է իր այցելած քաղաքներում տիրող անմխիթար իրավիճակը, որի համար մեղադրում է «հայկական կոմիտեներին»: Գրքում Այթընայը երբեմն նույնիսկ հակասում է ինքն իրեն՝ հայերին մերթ արյունարբու մարդասպաններ, մերթ թուրքերից փախչելով Ռուսաստանում ապաստան գտած փախստականներ ներկայացնելով:

Այսպիսով՝ Ահմեթ Ռեֆիք Այթընայի հուշերը, որոնք իրենց ոճով փոքր-ինչ տարբերվում են Օսմանյան կայսրության գոյության վերջին շրջանի գործիչների հուշերից, այնուամենայնիվ, որոշակի օբյեկտիվ դատողությունների կողքին շրջանառության մեջ են դնում իբրև թե հայերի իրականացրած սպանողի մասին թեզերը և դրանով հիմք դնում կամ նպաստում ցեղասպանի ու գոհի միջև հավասարության նշան դնելու թուրքական քաղաքականությանը:

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 36:

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 41:

⁸² Şiş u Altınay R. A., Kafkas Yollarında: Hâtıralar Ve Tahassüsler, İstanbul, 2001:

ՀԱՅԵՐՆ ՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԹՈՒՐԿ ԿԻՆ ԳՐՈՂ
ՀԱԼԻԴԵ ԷՂԻՓ ԱՂԸՎԱՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

XX դարասկզբի ամենահայտնի թուրք կին քաղաքական ու հասարակական գործիչներից գրող, ֆեմինիստական շարժման ակտիվ գործիչ Հալիդե Էդիփը ամենահակասական նկարագիր ունեցող կերպարներից է: Առաջին համաշխարհայինի նախօրեին ու պատերազմի տարիներին Հ. Էդիփն ընդգրկված է եղել պանթուրքիստական շրջանակներում, մասնակցել է նրանց հավաքների, շփվել Զիյա Գյոքալփի, Յուսուֆ Աքչուրայի և այլ նշանավոր պանթուրքիստների հետ, ինչն անխուսափելիորեն ազդել է նրա քաղաքական ու գրական հայացքների վրա: 1916 թ. երիտթուրք պարագլուխ Ջեմալ փաշայի հրավերով մեկնել է Սիրիա, ապա՝ Լիբանան, որտեղ զբաղվել է որք մնացած երեխաների կրթության կազմակերպմամբ: Պետք է նշել, որ այս կազմակերպման անբաժանելի մասն են հանդիսացել հայ երեխաների թուրքացումն ու իսլամացումը: Մուսթաֆա Քեմալի ծավալած ազգայնամոլական շարժման տարիներին աջակցել է նրանց, սակայն ավելի ուշ Հալիդե Էդիփի և նրա ամուսնու Ադնան Աղըվարի հարաբերությունները վատացել են Թուրքիայի նախագահ դարձած Մուսթաֆա Քեմալի հետ, և նրանք ստիպված են եղել լքել Թուրքիան: Աթաթուրքի մահից հետո Թուրքիա վերադառնալով՝ Հ. Էդիփը սկսել է գրականություն դասավանդել Ստամբուլի համալսարանում: 1950 թ. ընտրվել է Թուրքիայի Ազգային ժողովի Իզմիրի պատգամավոր «Ժողովրդավարական կուսակցությունից»: Նա թողել է բավական հարուստ գրական ժառանգություն վեպեր, պատվածքներ, պիեսներ:

1926 թ. ու 1928 թ. տպագրված իր հուշերում Հ. Էդիփն ամփոփել է մինչհանրապետական շրջանի իր քաղաքական ու հասարակական գործունեությունը: Անգլերենով գրված այս գրքերի⁸³ թուրքերեն տարբերակները շրջանառության մեջ են դրվել 1960-ական թթ. սկզբին⁸⁴: Ընդ որում, ինչպես թուրքերեն տարբերակի առաջաբանում շեշտում է անձամբ հեղինակը, սրանք նախորդի պատճեն-թարգմանությունը չեն, այլ նույն իրադարձությունների մասին պատմող առանձին գրքեր⁸⁵: Պետք է նշել, որ մեր աշխատանքում օգտվել ենք թե՛ անգլերեն, թե՛ թուրքերեն տարբերակներից՝ փորձելով կատարել համեմատական վերլուծություն: Տեքստում հղումները տրված են անգլերեն գրքի թվայնացված տարբերակին, իսկ թուրքերեն տարբերակի էջերը նշված են միայն տարբերությունների կամ անհամապատասխանությունների դեպքում:

Ի տարբերություն այլ գործիչների՝ Հալիդե Էդիփն իր հուշերում գրեթե չի անդրադառնում Օսմանյան կայսրությունում հայերի դերին կամ գործունեությանը: Օսմանյան Թուրքիայի նշանավոր հայերից Հ. Էդիփն առանձնացնում է միայն Հակոբ Վարդույանին. «Գյուլլու Ագուի տաղանդավոր հայ դերասանն իր թատերախմբով Թուրքիայում իսկապես հիմնադրեց թատրոնի ռոմանտիկ ուղղությունը՝ համապատասխանեցնելով ֆրանսերեն պիեսները տեղական պահանջներին»⁸⁶: Սակայն թուրք գրողի համար ամենակարևոր հայը, անշուշտ, Կոմիտասն է, որի կերպարը, ինչպես կերևա հաջորդիվ, առանձին տեղ ունի նրա հուշերում:

⁸³ St' u Halide Edib, *Memoirs of Halide Edib*, NY, 1926, *Halide Edib, The Turkish Ordeal*, NY, 1928:

⁸⁴ St' u Halide Edip Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul, 2008, *Halide Edip Adivar, Türk'ün Ateşle İmtihanı*, İstanbul, 2016:

⁸⁵ St' u Halide Edip Adivar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 12:

⁸⁶ Halide Edib, *Memoirs of Halide Edib*, p. 123.

Հալիդե Էդիփը քննադատաբար է մոտենում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության քաղաքականությանը⁸⁷: Մրա հետ մեկտեղ նա բարձր է գնահատում կուսակցության առաջնորդներից ոմանց անձնական որակները: Օրինակ՝ Ջեմալ փաշան նրա հուշերում հանդես է գալիս որպես «Միրիայի պահապան», «աքսորյալ հայերի հովանավոր»⁸⁸: Հալիդե Էդիփի պնդմամբ Ադանայի նահանգապետ եղած տարիներին ևս Ջեմալը վայելել է հայերի համակրանքը: Փաշայի «արդարամտության» ապացույցն էլ, ըստ Հ. Էդիփի, հայտնի ոճրագործ Չերքեզ Ահմեթի մահապատիժն էր:

Հալիդե Էդիփը ակտիվորեն ներգրավված է եղել Սիրիայում և Լիբանանում որք հայ երեխաների բռնի իսլամացնելու գործին, ինչի համար էլ երիտթուրք պարագլուխ Ջեմալ փաշայի կողմից Ստամբուլից հրավիրվել էր Լիբանան: Երեխաներին թուրքացնելու համար պատասխանատու այս տիկինը հետագայում պատմել է, որ Ջեմալ փաշան հայ երեխաներին տեղավորում էր թուրքական որբանոցում, այնուհետև՝ փոխում նրանց կրոնն ու անունները՝ տալով թուրքական ու մուսուլմանական անձնանուններ⁸⁹: Նա փոխանցում է Ջեմալ փաշայի հետ իր գրույցից մի հատված. «...Դուք հայերի նկատմամբ այնքան բարյացակամ եք եղել, ինչքան միայն հնարավոր էր լինել այս օրերում: Ինչո՞ւ եք թույլ տալիս նրանց հայկական անունները փոխել մուսուլմանականով»⁹⁰: Ի պատասխան նրան՝ Ջեմալն ասում է. «Դուք իդեալիստ եք: Եվ բոլոր իդեալիստների պես իրականության զգացման պակաս ունեք: Մի թե դուք կարծում եք, որ մի քանի հարյուր հայ տղա ու

աղջիկ իսլամացնելով՝ ես իմ ազգի մասին եմ մտածում: Դուք տեսաք Դամասկոսում հայերի կողմից կառավարվող հայկական որբանոցները: Այնտեղ այլևս սենյակ չկա, այլևս գումար էլ չկա նոր հայկական որբանոց բացելու համար: Մա մուսուլմանական որբանոց է, ուր միայն մուսուլման որբերի մուտքն է արտոնված: Բայց ես ուղարկում եմ այստեղ ցանկացած թափառող անտուն երեխայի, որը հասնում է Սիրիա ողբերգության կիզակետից»⁹¹: Անդունելով երեխաներին փրկելու համար նրանց իսլամ պարտադրելու անհրաժեշտությունը՝ Հալիդե Էդիփը հարցնում է Ջեմալին պատերազմի ավարտից հետո երեխաների ճակատագրի մասին: Փաշան պատասխանում է. «Պատերազմից հետո նրանք կգնան հետ իրենց ժողովրդի մոտ: Ես հուսով եմ, որ ոչ մեկն այնքան փոքր չէ, որ մոռանա իր ազգը»⁹², ապա՝ շարունակում. «Եթե դուք տեսնե՞ք նրանց դժբախտությունն ու տառապանքը, ապա կգնաք նրանց մոտ և մի բույե էլ չեք մտածի նրանց անունների ու կրոնի մասին»⁹³:

1916 թ. ամռանը արաբական վիլայեթներ կատարած ճամփորդությունը նկարագրելիս Հալիդե Էդիփը գրում է. «Ես տեսա Ջեմալ փաշայի հովանու ներքո գործող հայկական որբանոցներ Դամասկոսում: Հայկական աշխարհը Ջեմալ փաշային համարում է Աստծո ընտրյալ, և կանայք ցույց տվեցին ինձ նրա նկարով վզնոցներ»⁹⁴: Առավել մանրամասն է Հալիդե Էդիփը նկարագրում Լիբանանում գործող «Ային Թուրա» որբանոցը. «Մա հին ճիզվիտական քուլեք էր՝ քարե սուլիդ շենքերով ու շատ գեղեցիկ բակով: Այնտեղ աշխատում էին մի քանի կին և երկու տղամարդ, չնայած

⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 266:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 407:

⁸⁹ Տե՛ս Özdemir H., Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler: 4. Ordu'nun İnsani Yardımları, İstanbul, 2009, s. 187, նույնը տե՛ս նաև՝ Adıvar H., Mor Salkımlı Ev, İstanbul, 2008, s. 264:

⁹⁰ Halide Edib, Memoirs of Halide Edib, p. 428.

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 429:

⁹² Նույն տեղում:

⁹³ Նույն տեղում:

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 406:

երեխաների թիվը հասնում էր 400-ի»⁹⁵: Որբանոցում երեխաների վիճակը նկարագրելիս Հալիդե Էդիփը գրում է. «Իմացել էին, որ Ջեմալ փաշան գալու է մի քանի հոգու հետ, և ամեն ինչ կարգի էր բերվել, սակայն երեխաները տանջված, դժբախտ և աննկարագրելի հիվանդ տեսք ունեին: Թուրք, քուրդ և հայ երեխաներից ամեն մեկը մի անձնական ողբերգության կրող էր, որի ծնողներին սպանել էին իր բախտակիցների ծնողները, և այժմ բոլորը հավասարապես դժբախտ էին: Երեխաներից ամեն մեկն ուներ թուրքական կամ մուսուլմանական անուն»⁹⁶:

Լիբանանում գործող ու Ջեմալ փաշայի հսկողության տակ գտնվող «Ային Թուրա» որբանոցում տիրած իրական վիճակի և այնտեղ հայ որբերի թուրքացման մասին խիստ արժեքավոր տվյալների ենք հանդիպում հենց այդ որբանոցի նախկին «սան» Թորոս Թադևոսյանի՝ պատմաբան Ջոն Կիրակոսյանին 1983 թ. ուղղված նամակում: Նամակի հեղինակը մեկն է այն 1200 հայ երեխաներից, որոնք Ջեմալ փաշայի հրամանով հավաքվել էին «Ային Թուրա» որբանոցում՝ իսլամացվելու ու թուրքացվելու նպատակով: Այս արժեքավոր վկայության մեջ որբանոցի սարսափները վերապրածի շուրթերով ներկայացվում է իրականությունը, և արժանիորեն հերքվում են թուրքական տեսակետները որբանոցի «հումանիստական» բնույթի վերաբերյալ: «Մեզ տեղ հասցնելուց անմիջապես հետո թուրքացրին, անուններս փոխեցին, դասարանների բաժանեցին, Կ. Պոլսից հրավիրված դասատուները սկսեցին մեզ հետ պարապել: Խստիվ արգելեցին հայերեն խոսել: Հատուկ դասարանների ավագներ նշանակեցին մեծահասակներից, որոնց պատվիրել էին հայերեն խոսողներին ցուցակագրել՝ պատժելու համար: Այս ավագները հավատարմությամբ կատարում էին իրենց պարտականությունները: Ամեն

երեկո, երբ ամբողջ երեխաներին հավաքում էին աշխատողների հետ միասին ՋԱՌՅԱ-ի, և բոլորը միատեղ երեք անգամ թագավորը երկար ապրի էին գոչում, այդ հանդիսավոր ժամին կարդում էին օրվա հայերեն (գլավուրջա) խոսողների ցուցակը և թուրքավարի պատժում ամեն օր, մինչև որ բոլոր երեխաները վերջ տվեցին հայերեն խոսելուն: Պատժի ձևը հետևյալն էր. մեջքի վրա պառկեցնում էին, երկու ոտքերը վերն բարձրացրած՝ երկու հոզի բռնում, իսկ ինքը՝ որբանոցի ղեկավարը, անձամբ գավազանով 100-200 հարված էր հասցնում ոտքերին: Վայ այն երեխային, որն այդ ծեծի ժամանակ կանչեր «մայրիկ», «մամա ջան», գազանը առավել կզագագեր ու կշարունակեր իր հարվածները, մինչև քիչ հանդարտվեին կրքերը: Ծեծի այդ ձևը թուրքերեն ֆալախա քաշել էին անվանում: Շատ տղաներ ոտքերից վնասվածքներ ստացան և կաղ մնացին»⁹⁷:

Խոսելով որբանոցում հավաքված հայ երեխաների դաստիարակության մասին՝ Թ. Թադևոսյանը նշում է. «Մեզ դաստիարակում են մոլեռանդ թուրքեր, սովորեցնում թունդ շովինիստական ազգային երգեր՝ թուրք ազգի անցյալն ու ներկան գովերգող և պանթուրքիզմն ու պանիսլամիզմը գովաբանող: Անցել է ավելի քան վաթսույն տարի, և տակավին հիշում եմ այդ երգերից առանձին քառյակներ»⁹⁸: Ցեղասպանությունը վերապրողի հուշերից նաև պարզ է դառնում, որ պարտությունից հետո, երբ թուրքերը փախչելիս են եղել, հանձնարարել են որբանոցի դեղագործ Ռիզա բեյին ճաշը թունավորելու միջոցով սպանել որբանոցի բոլոր երեխաներին: Սակայն թուրքացած բուլղար Ռիզա բեյը չի կատարել այդ ոճիրը, ինչի մասին հետագայում պատմել է որբանոցի սանե-

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 428:

⁹⁶ Նույն տեղում:

⁹⁷ Ջոն Կիրակոսյան. անկախ պետականության և քաղաքական հայագիտության ակունքներում (Արման Կիրակոսյանի խմբագրությամբ), Երևան, 2009, էջ 298-299:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 299:

րից մեկին, որին պատահաբար հանդիպել է Ստամբուլում: Նշենք, սակայն, որ «Ային Թուրա» որբանոցի շուրջ 300 որբ հայեր տարատեսակ հիվանդությունների, սովի հետևանքով մահանում են, և նրանց բոլորին միասին թաղում են որբանոցի տարածքում, եղբայրական գերեզմանատանը, որը միայն 1993 թ.՝ շինարարական աշխատանքների ժամանակ է ի հայտ գալիս, և որտեղ 2010 թ. կանգնեցվում է խաչքար⁹⁹:

Չնայած այս և նմանատիպ այլ փաստերին՝ Հալիդե Էդիփն իր հուշերի ամբողջ շարադրանքում շարունակ փորձում է ներկայացնել Ջեմալ փաշայի՝ որպես հայ երեխաների փրկչի կերպարը: Հարկ է շեշտել նաև, որ Ջեմալի փախուստից հետո էլ Էդիփը շարունակում է նրա լավ բարեկամը մնալ, նույնիսկ փորձում է միջնորդել Մուսթաֆա Քեմալ փաշային թույլ տալ նրան Թուրքիա վերադառնալ ու մերժում ստանում: Այս մասին գրելիս Էդիփը նաև շեշտում է, որ իր մտահոգությունները ճիշտ էին, և «շուտով նա [Ջեմալ փաշան] սպանվեց Թիֆլիսում մի բուլճինկի կողմից»¹⁰⁰:

Հալիդե Էդիփի կերպարի ուսումնասիրությունը հատկապես Հայոց ցեղասպանության խնդրի համատեքստում ցույց է տալիս, որ այն հակասական է, և շատ հաճախ նրա տարբեր տարիների կարծիքներն ու պահվածքը հակադրվում են իրար: Չնայած որ վերջին շրջանում որոշ ուսումնասիրողներ փորձ են անում ներկայացնելու, թե իբր Հալիդե Էդիփը Հայոց ցեղասպանության հարցում ունեցել է օբյեկտիվ և երիտթուրքերին քննադատող տեսակետ, սակայն հենց այդ նույն ուսումնասիրողներն իրենք բախվում են գրողի հակասականությանը և ստիպված են լինում ներկայացնել նրա կենսագրության ու գործունեության նաև այդ իրա-

րամերժ կողմերը: Նման ուսումնասիրություններից կարելի է առանձնացնել Հուլյա Ադաքի գիրքը: Ըստ հեղինակի՝ Հալիդե Էդիփը մինչև 1913 թ. մտերիմ և լավ հարաբերություններ է ունեցել երիտթուրքերի հետ և հատկապես բարձր գնահատել նրանց կողմից կանանց տրված իրավունքները, սակայն 1915-1916 թթ. եղել են իթթիհաթականների հետ կապերը խզելու կարևոր շրջափուլ¹⁰¹: Հուլյա Ադաքը իրավացիորեն հարց է բարձրացնում, թե ինչպես կարող էր Հալիդե Էդիփը, մի կողմից, քննադատել Թալեաթ փաշայի ցեղասպան քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ, Բեհաեդդին Շաքիրին բացահայտորեն անվանել մարդասպան¹⁰², մյուս կողմից՝ համագործակցել նրանց հանցակից Ջեմալ փաշայի հետ¹⁰³:

Նկատենք նաև, որ Հալիդե Էդիփի՝ երիտթուրքերի նկատմամբ հստակ քննադատական մոտեցումների առաջին քայլը եղել է դեռևս 1909 թ. Ադանայի կոտորածից հետո, երբ գրողը հանդես է եկել «Ներողության նամակով»¹⁰⁴, որում կատարել է մի շարք կարևոր շեշտադրումներ՝ պահանջելով մեղավորների հայտնաբերում և պատժում: Այսպես, 1909 թ. մայիսի 18-ին թուրքական հայտնի «Թանին» թերթում նա հանդես է եկել հողվածով, որում ներողություն է խնդրում հայերից՝ նրանց դիմելով «իմ խեղճ հայ քաղաքացիներ» ձևակերպմամբ: Էդիփը ներողություն է խնդրում «Համիդյան մղձավանջի ամենաանպաշտպան զոհերից» իրակա-

¹⁰¹ St' u Adak H., Halide Edib ve Siyasal Şiddet: Ermeni Kırımı, Diktatörlük ve Şiddetsizlik, İstanbul, 2016, s. 5:

¹⁰² Ինչպես իր հուշերում նշել է արդեն հիշատակված Ֆալիհ Ռեֆքը Աթայը, նա է Հալիդե Էդիփին ծանոթացրել Բեհաեդդին Շաքիրի հետ գնացքում, և երբ Շաքիրը իջել է գնացքից, Հալիդե Էդիփը հանդիմանելով Ռեֆքրին ասել է. «Ինձ ստիպեցիք չիմանալով սեղմել մի մարդասպանի ձեռք», տե՛ս Falih Rifka Atay, Zeytin Dağı, İstanbul, 1989, s. 73:

¹⁰³ St' u Adak H., նշվ. աշխ., էջ 33:

¹⁰⁴ Նամակի ամբողջական տեքստը տե՛ս Adak H., Halide Edib ve Siyasal Şiddet: Ermeni Kırımı, Diktatörlük ve Şiddetsizlik, s. 36:

⁹⁹ Քիւրքճեան Ա., Իսլամ(ու)ած հայեր. Թուրք, քիւրտ, արաբ. Թորոնթօ, 2014, էջ 9:

¹⁰⁰ Halide Edib, Memoirs of Halide Edib, p. 264.

նացված կոտորածի համար և անգամ նշում սպանվածների թիվը՝ 30 հազար¹⁰⁵:

1919 թվականից հետո, սակայն երբ Էդիփը միանում է քեմալական ազգայնամուլական շարժմանը, նրա տեսակետները Հայոց ցեղասպանության ու թուրքերի պատասխանատվության հարցում էականորեն փոխվում են: Ավելին, հետագայում հրատարակած հուշերում Հալիդե Էդիփը լրջորեն սրբագրում է իր մտքերը և հրաժարվում նախկինում արած տարբեր հայտարարություններից: Մասնավորապես նա արդեն կասկածանքով է վերաբերվում այն հարցին, թե արդյոք հայերի կոտորածները կազմակերպել են երիտթուրքերը, ինչի մասին «նշում են հայկական ու օտար աղբյուրները»՝ մոռանալով, որ նշողներից էր նաև հենց ինքը: «Արդյո՞ք հնարավոր է, որ երիտթուրքերը, որոնք գլուխները մտցնելու մի անցք էին փնտրում, նման կոտորած կազմակերպած լինեին»¹⁰⁶: Իսկ անդրադառնալով 1909 թ. Ադանայի կոտորածին՝ այն արդեն որակում է որպես «երկուստեք հարձակումներ», այսինքն՝ իր «Ներողության նամակին» ճիշտ հակառակ ձևակերպումներ է տալիս: Էդիփը մասնավորապես նշում է. «Ես այն ժամանակ Հայկական հարցն այլ կերպ էի դիտարկում, քան այսօր: Ես չգիտեի հայերի կողմից իրականացված կոտորածի մասին և չէի կարող ենթադրել, որ ուրիշները նման հանգամանքների պարագայում թուրքերից հարյուր անգամ ավելի վատ և դաժան կարող էին վարվել»¹⁰⁷: Հալիդե Էդիփի այս հակասական կերպարի ու տեսակետների վայրիվերումների մասին շատ դիպուկ է արտահայտվել խորհրդային գրականագետ Լ. Ալկանան. «Հալիդե Էդիփը պաշտեցուցիչ հեշտությամբ փոխել է իր համոզմունքներն ու հայացքները»¹⁰⁸:

¹⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 36:

¹⁰⁶ Edip H., Mor Salkimlı Ev, s. 159-160.

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 387-388:

¹⁰⁸ Алькаева Л., Очерки по истории турецкой литературы 1908-1939 гг., Москва, 1959, с. 181.

Թալեաթի մասին ձևակերպումներում ևս նկատվում էին որոշակի սրբագրումներ. Հալիդե Էդիփը արդեն նրան որակում է որպես «իդեալիստ» և պատմում հայերի կոտորածների հետ կապված նրանց միջև տեղի ունեցած զրույցի մասին: «Հայերի տեղահանությունից հետո Թալեաթին հազվադեպ էի տեսնում: Շատ լավ հիշում եմ, որ մի օր այս թեմայի մասին խոսելիս իրեն գրեթե կորցրեց և շատ կոշտ ձևով հետևյալն ասաց. «Տեսե՛ք, տիկի՛ն՝ Հալիդե, ես էլ ձեր չափ խիղճ ունեմ և մարդկանց կրած տառապանքների հետևանքով գիշերները չեմ կարողանում քնել: Մակայն դա իմ անձնական խնդիրն է, և ես այս աշխարհ եմ եկել հոգալու ոչ թե իմ անձնականի, այլ իմ ժողովրդի մասին: Եթե մի մակեդոնացի կամ հայ դեկավարի ձեռքը նման հնարավորություն լիներ, և եթե պատրվակն էլ գտնվեր, ապա երբեք առիթը չէր կորցնի: Բալկանյան պատերազմի ժամանակ նույնքան թուրք ու մուսուլման կոտորվեց, սակայն աշխարհը հանցագործի նման բերանը չբացեց: Ես հավատացած եմ, որ եթե այս ժողովուրդը (թուրքերը – Ռ. Մ., Ն. Պ.) իր շահերի համար անի անհրաժեշտ քայլը և եթե դրանում հաջողի, ապա աշխարհը դրան հավանություն կտա և բարոյական կհամարի: Ես պատրաստ եմ իմ արարքների համար մեռնել և գիտեմ, որ այդ պատճառով էլ մեռնելու եմ»¹⁰⁹:

Հալիդե Էդիփն իր հուշերում բավական ընդարձակ անդրադարձներ ունի նաև Կոմիտաս վարդապետի մասին, որոնցում փորձ է արել լինելու չեզոք և անգամ դրական, սակայն շատ հաճախ տուրք է տվել կեղծիքին ու ազգայնականությանը: Հայտնի է, որ Հալիդե Էդիփը եղել է Կոմիտասի արվեստի մեծ երկրպագու. «...Կոմիտասը շատ հայտնի էր դարձել անատոլիական երգերով և հին առաքելական շարականներով, որոնք հավաքել էր Կոստանդնուպոլսում ու Անատոլիայում համբերատար աշխատան-

¹⁰⁹ Adak H., նշվ. աշխ., էջ 59, նույնը տես նաև Edip H., Mor Salkimlı Ev, s. 387:

քի երկար տարիների ընթացքում: Նա հայտնի էր որպես հայերի մեծ առաջնորդ»¹¹⁰: Վարդապետի հետ ծանոթությունը էդիփն այսպես է նկարագրում. «...Երբ նա հայտնվեց հոգևորականի երկար սև վեղարով, բոլոր սովորական անատոլիացիներին հատուկ միամիտ թուխ դեմքով, պաթոսով լի աչքերով, ձայնի մաքուր ուժեղ նոտաներով, ես նրան համարեցի անատոլիական բանահյուսության ու երաժշտության մարմնացում: Մեղեդիներն այն նույնն էին, որ ես լսել էին քեմախցի ու էրզրումցի մեր ծառաներից: Նա պարզապես բառերը դարձրել էր հայերեն: Բայց ես ուշադրություն չդարձրի լեզվին, ես միայն զգացի Անատոլիայի միայնակ տափաստաններից եկող այդ նուրբ և տխուր մեղեդին»¹¹¹: Տարօրինակ է, որ Հալիդե էդիփը Կոմիտասի ծագման հարցում ևս դրսևորում է իրեն բնորոշ հակասականությունը. նախ նշում է, որ նա հայ հոգևորական և երաժիշտ է, ավելին՝ «հայ ազգայնական է», սակայն միևնույն ժամանակ անհերթելի կարծիք է հայտնում, թե իբր նրա ընտանիքն ունի թուրքական ծագում և հետո է քրիստոնեության ընդունել¹¹²:

Հեղինակը շեշտում է, որ բարեկամացել է Կոմիտասի հետ և նա հաճախ է այցելել իրենց տուն անգամ հայերի կոտորածների ընթացքում. «Մենք երկուսս լուռ տառապում էինք, բայց ցույց չէինք տալիս»¹¹³, - գրում է Հ. էդիփը: Նա անդրադառնում է նաև Կոմիտասին աքսորից փրկելուն և նրա հոգեկան հիվանդությունն ձեռք բերելուն. «Նա աքսորից փրկվեց, բայց մեկ տարի անց ահավոր ժամանակի բեռին չդիմանալով՝ նա լուրջ խնդիրներ ունեցավ: Բժիշկ Ադևանը (Հալիդե էդիփի ամուսինը - Ռ.Մ., Ն.Պ.) Թալեաթ փաշայից թույլտվություն ստացավ Կոմիտասին ուղարկել

Փարիզ՝ բուժման»¹¹⁴: Գրքի անգլերեն տարբերակում ասված է. «Նա դեռ հոգեբուժարանում է»¹¹⁵, իսկ թուրքական տարբերակում նշվում է. «Նա հավանաբար մահացավ հոգեբուժարանում»¹¹⁶:

¹¹⁰ Halide Edib, Memoirs of Halide Edib, p. 371.

¹¹¹ Նույն տեղում:

¹¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 372:

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 371:

¹¹⁴ Edip H., Mor Salkimlı Ev, s. 374.

¹¹⁵ Halide Edib, Memoirs of Halide Edib, p. 374.

¹¹⁶ Halide Edip Adıvar, Mor Salkimlı Ev, s. 86.

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԳՏՆՎԱԾ ՕՏԱՐԱԶԳԻՆԵ-
ՐԻ ՀՈՒՇԵՐԸ ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

5.1. Մարշալ Լիման ֆոն Սանդերսի հուշերը

Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ՝ 1913 թ., Օսմանյան կայսրության բանակը արդիականացնելու համար որպես գերմանական ռազմական պատվիրակության ղեկավար կայսրություն է եկել գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսը, որը կարճ ժամանակ անց ստացել է մարշալի աստիճան: Նա, լինելով օսմանյան բանակի հրամանատարներից ու պատասխանատուներից, իրականացրել է որոշ բարեփոխումներ բանակի արդիականացման համար: Ֆոն Սանդերսը եղել է 1915 թ. Դարդանելի 5-րդ բանակի հրամանատարը, 1917-1918 թթ. ծառայել պաղեստինյան ճակատում՝ լինելով 4-րդ, 7-րդ, 8-րդ բանակներից կազմված «Կայծակնային բանակի» հրամանատար: Պատերազմի ավարտից հետո ձերբակալվել է Ստամբուլում, ապա՝ ուղարկվել Մալթա որպես պատերազմական հանցագործ: 1919 թ. վերադարձել է Գերմանիա և մինչև իր մահը՝ 1929 թվականը, գրի է առել հուշերը: Ահա հենց այդ հուշերում, որոնք վերաբերում են Օսմանյան կայսրությունում նրա անցկացրած հինգ տարիներին, գերմանացի մարշալը շատ կարճ՝ ընդամենը կես էջի սահմաններում, անդրադառնում է նաև հայկական թեմատիկային: Մասնավորապես խոսելով հայերի աքսորի, տեղահանության մասին՝ նա նշում է. «Թուրքերի կողմից հայերին աքսորելու պատճառների

մասին քննարկում բացելը այս գրքի խնդիրը չէ»¹¹⁷: Այնուամենայնիվ, անդրադառնալով «թուրք ղեկավարներին ուղղված մեղադրանքներին»՝ Լիման ֆոն Սանդերսը գրում է. «Թուրքիայի հայկական քաղաքականությունը ձևավորողները այս ղեկավարները չէին: Նրանք դաստիարակվել ու ձևավորվել էին այդ գաղափարի ծիրում և այդ պատճառով կարծում էին, որ պետությանը թշնամի տարրերին հեռացնելու պարագայում իրենց երկրի համար հայրենասիրական մի ծառայություն մատուցած կլինեն»¹¹⁸: Այսինքն՝ գերմանացի մարշալը խոստովանում է, որ նախ ցեղասպանության ծրագիրը եղել է նաև ավելի վաղ, և բացի այդ՝ հակահայկական քաղաքականությունն ու դիրքորոշումը վերածվել էին պետական մտածողության ու անկախ իշխանության ղեկին գտնվողներից՝ շարունակվում էին: Մակայն դրանով հանդերձ պատերազմական հանցագործ ու ցեղասպանների հանցակից Լիման ֆոն Սանդերսը չի մոռանում շեշտել, որ «աքսորի համար պատճառները լիովին առկա էին ամենուր, որովհետև հայերը, սահմանը անցնելով, համագործակցում էին թուրքական հողերը զավթած ռուսների հետ և մուսուլման բնակչության նկատմամբ տարատեսակ բռնություններ էին իրականացնում»¹¹⁹: Այսինքն՝ այստեղ էլ նա կրկնում է թուրքական պաշտոնական ու անհիմն թեզերը: Այնուամենայնիվ, Ֆոն Սանդերսը ընդունում է, որ հայերի հանդեպ եղել են «որոշ սխալ քայլեր», որոնք հանգեցրել են «չնախատեսված հետևանքների», սակայն «որևէ կասկած չկա», որ դրանք իրականացվել են «ոչ թե բարձրագույն իշխանությունների հրամաններով, այլ իշխանության ցածր օղակների մեղքով»¹²⁰:

¹¹⁷ Liman von Sanders, Türkiye'de Beş Sene: Bir Alman Paşasının Çanakkale ve Filistin Hatıraları Askeri Tarih Encümeni'nin Cevaplarıyla, İstanbul, 2013, 6. Baskı, s. 193.

¹¹⁸ Նույն տեղում:

¹¹⁹ Նույն տեղում:

¹²⁰ Նույն տեղում:

5.2. Ռաֆայել դե Նոգալեսն ու «Կիսալուսնի տակ չորս տարի»

գիրքը

Ռաֆայել Ինթաուսպե դե Նոգալես Մենդեալը ծնվել է 1879 թ. Վենեսուելայի Սան Կրիստոբալ քաղաքում, մասնակցել է 1898 թ. Կուբայում իսպանա-ամերիկյան պատերազմին, 1902 թ. վենեսուելական հեղափոխությանը, 1904 թ. չին-ճապոնական պատերազմին: Առաջին համաշխարհային պատերազմում Անտանտի երկրների բանակների կազմում ընդգրկվելու դիմումների մերժումից հետո զինվորագրվել է օսմանյան բանակին: Թուրքական զինված ուժերի շարքերում մասնակցել է մարտական գործողությունների Կովկասում, Սիրիայում, Պաղեստինում: Պատերազմի ավարտին մեկնել է Գերմանիա, ապա՝ ԱՄՆ: Դե Նոգալեսն իր կյանքը ներկայացրել է «Ճակատագրի զինվորի հուշերը» (Memorias de un soldado de fortuna, 1932) և «Կիսալուսնի տակ չորս տարի» (Cuatro años bajo la media luna, 1936) ինքնակենսագրական գրքերում: Այդ հուշերը նրա ճամփորդությունների, ռազմական գործողությունների ու արկածների մասին պատմություններ են:

Օսմանյան բանակում Նոգալեսի կյանքը նկարագրող «Կիսալուսնի տակ չորս տարի» գիրքն առաջին անգամ հրատարակվել է 1924 թ. իսպաներեն: 1925 թ. և 1926 թ. լույս են տեսել գրքի գերմաներեն ու անգլերեն տարբերակները: 2006 թ. հրատարակվել է գրքի ռուսերեն տարբերակը: Իրեն համարելով եվրոպական կամ, ավելի ճիշտ, արևմտյան քաղաքակիրթ մենթալիտետի կրող՝ Նոգալեսը գաղութատիրական մեծամտությամբ է վերաբերվում օսմանահպատակ բոլոր ժողովուրդներին: Նրա այս օրինատալիստական կողմնորոշումը շեշտում են նույնիսկ իսպանացի վերլուծաբանները: Ուստի զարմանալի չէ, որ հայերի մասին էլ վենեսուելացի զինվորականի կարծիքը հեռու է հիացական կամ գոնե դրական լինելուց:

Նախ հետևելով պաշտոնական թուրքական տեսակետներին՝ նա իր գրքում հայերին մեղադրում է ռուսներին աջակցելու, թուրքերին դավաճանելու, ինտրիգներ կազմակերպելու մեջ¹²¹: Հայերի մասին սովորաբար հավաքական գնահատականներ տալով՝ Նոգալեսը առանձնացնում է զորավար Անդրանիկին՝ նրան պիտակելով «դաժան մարդասպան և ֆիդայիների հանդուգն առաջնորդ», Արամին [Մանուկյան] անվանում է «տաղանդավոր զինվորական», իսկ Նուբար փաշային՝ «հայ քաղաքական գործիչների շարքում միակ կարգին մարդ»¹²²:

Ռաֆայել դե Նոգալեսը թուրքական բանակում իր ծառայության տարիներին առնչություն է ունեցել օսմանյան ռազմական և քաղաքական էլիտայի կարևոր դեմքերի՝ Ջեմալի, Էնվերի, Հալիլ փաշաների, Ջևդեթ Բեյի և ուրիշների հետ: Օրագրում նա մանրամասն ներկայացնում է նրանց հետ շփումներից ստացած տպավորությունները՝ արտաքինից ու հազուկապից միեչն բնավորության գծեր ու խոսելաոճ: Համարելով, որ մինչ պատերազմը երիտթուրքերի մեծ մասը ազնիվ մարդիկ են եղել՝ Նոգալեսը բացասական գույներով առանձնացնում է հայկական ունեցվածքի թալանը, որը տարածված է եղել օսմանյան իշխանությունների տարբեր օղակներում՝ նահանգային ու գավառական ղեկավարներից մինչ ամենաբարձր էշելոն. «...Ոսկին, որը գետի պես հոսում էր նրանց ձեռքը, այնքան էր մշուշել նրանց ուղեղը, որ հայերից հեշտությամբ ստացածով չբավարարվելով՝ նրանք սկսեցին գողանալ ամեն ինչ»¹²³:

Էնվեր և Ջեմալ փաշաների հետ անձամբ ծանոթ լինելով՝ վենեսուելացի սպան մանրամասն անդրադառնում է նրանց անձնական ու մասնագիտական որակներին: Ջեմալի մասին գրում

¹²¹ Де Ногалес Р., Четыре года под полумесяцем, Москва, 2006, с. 24.

¹²² Նույն տեղում, էջ 31:

¹²³ Նույն տեղում, էջ 126:

է. «1915 թ. հուլիսի 4-ին հասա Հալեպ: Հաջորդ օրը գնացի Ջեմալի մոտ, որը չորրորդ բանակի հրամանատարն էր, ռազմածովային նախարար ու Սիրիայի ու Պաղեստինի գեներալ-նահանգապետ: Ես գտա նրան վառ գույների մետաքսյա իրերով լի աշխատասենյակում: Դրանք նա իր զոհերից առգրավում ու նվիրում էր իր հրաշալի հարեմի կանանց ու հարճերին: Ջեմալն այն ժամանակ 55-56 տարեկան էր: Նա միջահասակ էր, սև սուր մորուքով իսկական դահճի էր նման: Նույնիսկ կատվի ժպիտը չէր կարող թաքցնել արյունարբու վախկոտի բնույթը: Իրականում չորրորդ բանակի հրամանատարությունը Ֆոն Քրեսս բեյի ձեռքում էր, որը հետո դարձավ Ֆոն Քրեսս փաշա»¹²⁴: Անդրադառնալով հայերի նկատմամբ Ջեմալի վերաբերմունքին՝ Նոգալեսը շեշտում է, որ Ջեմալի նպատակը կարծես թե Սիրիայի բոլոր քրիստոնյաներին սովամահ անելն էր¹²⁵:

Թեև իր օրագրի սկզբում Նոգալեսը թուրքերի գործողությունները համարում է հայերի «դավաճանությանը» համաչափ պատասխան, սակայն դեպքերի զարգացմանը զուգահեռ նա սկսում է հասկանալ, որ օսմանյան իշխանությունների քաղաքականությունը պարզապես հայերի ֆիզիկական ոչնչացմանն է միտված: Կոտորածի պատճառներից խոսելով՝ Նոգալեսը գրում է, «Մոայյ, արյունարբու ռեժիմին սովոր թուրքերը կարծում էին, որ տաղանդավոր հայերը, որոնց հետ հատկապես արյունաբերության ոլորտում համեմատվելն իսկապես անհնար էր, երիտթուրքերի համար իրական վտանգ են ներկայացնում: Անշուշտ, սպանություններն ու արքորը Թալեաթ փաշայի ղեկավարած ռեակցիոն կուսակցության ու նրան ենթարկվող քաղաքացիական իշխանությունների լավ մշակված ծրագրի մասն էին: Այս ծրագրով նա

¹²⁴ Նույն տեղում, էջ 116:

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 140:

պատրաստվում էր ազատվել նախ հայերից, ապա՝ հույներից ու կայսրության մյուս քրիստոնյաներից»¹²⁶:

Հայերի կոտորածների առնչությամբ թուրքական իշխանությունների ստոնասիրտ ստախոսությունն իսկապես ցնցում է Նոգալեսին. «[Ադիջևազ, ապրիլի 21] Ես արթնացա կրակոցներից ու հրետանու արկերի պայթյուններից: Հայերը հարձակվել էին: Ես ձի նստեցի ու մի քանի զինված մարդկանց հետ գնացի՝ իրավիճակը հասկանալու: Բայց ինչքան էի զարմացել, երբ տեսա, որ ոչ թե հայերն են կոտորում, այլ քաղաքային իշխանությունները: Քրդերի ու տեղի բնակչության աջակցությամբ նրանք շրջափակել ու կողոպտում էին հայկական թաղամասը, իսկ 300-400 քրիստոնյա արհեստավորներ փորձում էին պաշտպանվել կատաղած ամբոխից: Ի վերջո ես կարողացա հասնել քաղաքապետին, որպեսզի հրամայեմ նրան վերջ տալ այս ամենին: Ի զարմանս ինձ՝ նա ասաց, որ սոսկ կատարում է նահանգապետի՝ 12 տարեկանից բարձր բոլոր հայ տղամարդկանց ոչնչացնելու հրամանը: Որպես զինվորական՝ ես չէի կարող արգելք հանդիսանալ քաղաքացիական իշխանությունների այս որոշմանը, ուստի հրամայեցի ժանդարմներին չխառնվել ու սպասեցի կոտորածի ավարտին: Պետք է ասեմ, որ փողոցներում կամ իրենց տների տանիքներին սֆինքսների պես անշարժ նստած թուրք ու քուրդ կանայք նայում էին այս ամենին: 1.5 ժամ անց Ադիջևազի հայերից կենդանի մնաց յոթ մարդ, որոնց ես կարողացա զենքով սպանոնալով փրկել դահիճների ձեռքից: Երբ ես ձիուց իջա քաղաքապետարանի շենքի առաջ, ինձ դիմավորեց գավառապետն ու շնորհակալություն հայտնեց հայերի հարձակումից քաղաքը պաշտպանելու համար: Նման չլսված ամբարտավանությունից ապշած՝ չիմացա, ինչ պատասխանել: Հետո խնդրեցի իմ զերիների նկատմամբ ներողա-

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 102:

միտ լինել: Նա ձեռքը սրտին դրած՝ ինձ ազնիվ խոսք տվեց, նույնիսկ շատ հանդիսավոր կերպով հայտարարեց, որ իր գլխով է պատասխանատու նրանց կյանքի համար: Մակայն նույն օրը երեկոյան հրամայեց գլխատել այս մարդկանց: Նրանց մարմինները զցեցին լիճը ևս 43 հայերի մարմինների հետ, որոնք մինչ այդ չգիտեմ, թե որտեղ էին թաքցրել: Այսպես են արևելքում սուլթանական իշխանությունները խոստումներ պահում...»¹²⁷:

Դե Նոգալեսի գրքում ներկայացված նրա օրագրային գրառումներում բազմաթիվ են փաստեր հայերի սպանդի մասին, որոնց նա անձամբ ականատես է եղել: «[Բիթլիս, հունիսի 25] Ջնդեթ բեյը հրամայեց կախել Քաբիջյան էֆենդիին և 200 առավել պատվելի հայերի, որոնցից նախօրոք մոտ 5000 ֆունտ էր վերցրել ոսկով: Հետագայում այս գումարը նա կիսեց Հալիլի հետ: Զբավարարվելով դրանով՝ Ջնդեթը հրամայեց Բիթլիսի բոլոր տղամարդկանց 50-հոգանոց խմբերով տանել մոտակա լեռների ամառային տարածքներ ու սպանել: Հայերին թաղեցին իրենց իսկ փորած ընդհանուր փոսերում: Երիտասարդ կանանց տվեցին խուժանին, պառավներին ու երեխաներին աքսորեցին: Այսպիսով՝ մեկ օրվա մեջ Բիթլիսում ու շրջակայքում 15000 հայ սպանվեց: Այն փոքրաթիվ հայերը, որոնց հաջողվեց փրկվել, ապաստան գտան Մուշում, մասամբ էլ Միլվանի ու Բիշերիքի փախստականների մոտ: Նրանց հետապնդում էին քրդերը Բելեից, Բեքրանից ու Շեղոյից ու ճնշում դեպի Սասուն ու Անդոկ լեռներ»¹²⁸:

«[Էրզրումում] ճամփեզորերին ու ցյուղերի մոտ շատ էին թարմ փորած գերեզմանները, դիակները քրդերի շների ուտելիք էին դարձել: Բացի այդ՝ քաղաքում համաճարակ էր¹²⁹: ...1915 թ. ապրիլի 20-ին ճամփեզորին [Խլաթի մոտ] մենք տեսանք հայերի

բազմաթիվ խոշտանգված դիակներ¹³⁰: ...[հունիսի 18, Սդերթ] ճանապարհին հազարավոր կիսամերկ արյունոտ մարմիններ էին: Ոմանք դեռ ողջ էին: Հայրեր, եղբայրներ, որդիներ ու թոռներ այստեղ ընկել էին փամփուշտներից ու յաթաղաններից: Այստեղայնտեղ երևում էին ոտքեր ու ձեռքեր, որ շարժվում էին հոգեվարքում: Ագռավները կտցահարում էին արդեն մեռածների ու դեռ մեռնողների աչքերը: Հոգեվարքում գտնվողների քարացած հայացքներում մահվան տանջանքի ողջ սարսափն էր: Լեշակեր շները հոշոտում էին դեռ տաք մարմինները»¹³¹:

Ուշագրավ է, որ Նոգալեսը՝ որպես կանանատես և իշխանության ներկայացուցիչ, անընդհատ ինքն իրեն արդարացնելով, ասում է, որ ինքը ոչինչ չէր կարող անել կամ արել է ամեն հնարավոր բան՝ դրա տակ հասկանալով մի աքսորյալի ջուր տալը կամ անձնական պահեստից մի փոքր հաց հատկացնելը: Գրքի հետագա էջերում տեսնում ենք, որ իրենից աջակցություն, բարեգթություն հայցող հայերին Նոգալեսը հանձնում է թուրքական իշխանություններին՝ այս մարդկանց լավ վերաբերվելու բանավոր խոստմանը վստահելով, ապա ինքն էլ փաստում, որ «ազնիվ խոսքը» թուրք պաշտոնյայի համար ոչինչ է:

Նոգալեսի նոթերում քիչ չեն նաև հայ բնակչության դեպի Միրիայի անապատներ տեղահանության պատկերները: Նա սարսափով է նկարագրում հայերի տանջանքները: Սրա հետ մեկտեղ պատերազմական իրավիճակում մարդկային զոհերն ու վիշտը կարծես սովորական են դառնում, իսկ ճոխ ճաշի սեղանի շուրջ ընթրելիս հայկական քարավանի անցնելը տհաճ մանրուք, որին դեմ դուրս գալը Նոգալեսն իր ուժերից վեր է համարում: «Նույն օրը՝ ճաշի ժամանակ, ես կարողացա համայնքապետի տան պատուհանից տեսնել մի քանի հարյուր քրիստոնյաների՝

¹²⁷ Նույն տեղում, էջ 53-54:

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 100:

¹²⁹ Նույն տեղում, էջ 42:

¹³⁰ Նույն տեղում, էջ 52:

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 94:

կանանց ու երեխաների, որոնք տեղավորվել էին շուկայի հրապարակում: Նրանց նիհար այտերին ու փոս ընկած աչքերին արդեն երևում էր մահվան դրոշմը: Մի կին օրորում էր նորածին երեխայի կիսաքայքայված դին: Մեկ այլ կին անշարժ ընկած էր գետնին: Նա մահացել էր: Երկու որբերը, կարծելով, թե նա քնած է, լալով փորձում էին արթնացնել: Երբ հնչեց մեկնելու ազդանշանը, այդ կեղտոտ, ցնցոտիներ հագած կմախքները իրար ետևից սկսեցին վեր կենալ: Նահանգապետարանի ծառայողը, որին ես վաղուց էի ճանաչում, գաղտնի ասաց ինձ, որ անցյալ շաբաթ արդեն մի քանի նման շարասյուն է շարժվել դեպի Սինան, բայց նրանցից և ոչ մեկը տեղ չի հասել: Երբ ես հարցրի, թե ինչու, նա պատասխանեց «որովհետև Ալլահը մեծ է ու բարեգութ»¹³²: Իսկ մեկ այլ նկարագրության մեջ Նոգալեսը գրում է. «Աքսոբյալներն անասունների պես քնում էին բաց երկնքի տակ: Հիշում եմ մի դեպք. բորենիները հոշոտեցին մոր կողքին քնած երեխային: Երբ մայրն արթնացավ ու տեսավ եղելությունը, վշտից խելագարված, լալով հոսպիտալի մոտ էր բերել երեխայի պատառոտված մարմնի մասերն ու պահանջում էր բուժել նրան»¹³³:

Վանի ինքնապաշտպանության նկարագրությունը հատուկ տեղ է զբաղեցնում Նոգալեսի հուշերում, քանի որ, ըստ էության, Վանի պաշարումը նրա ղեկավարած ամենամասշտաբային և ամենակարևոր գործողությունն էր: «Մթնշաղին հասանք Ադթամար փոքրիկ կղզի, ուր գեղեցիկ, հին եկեղեցուց բացի՝ կարծես բան չկար: Եկեղեցու շեմին ու բակում վանականների ու եպիսկոպոսի մարմիններն էին: Տպավորություն ստեղծվեց, որ կղզու վրա այս խեղճերին սպանած թուրք ժանդարմներից բացի՝ կենդանի չունչ չկար»: Հայերի սպանության այս տեսարանը որևիցե կերպ չմեկնաբանելով՝ Նոգալեսը նշում է, որ կղզուց երևացող Վանի

¹³² Նույն տեղում, էջ 98-99:

¹³³ Նույն տեղում, էջ 129:

հարուստ վաճառականների ամառանոցային թաղամասի՝ Արտամեդի այրվող եկեղեցու կրակը դեպի քաղաք ուղղորդող փարոս էր թվում¹³⁴: Ադթամարից նախ քաղաքի այս արվարձան հասնելով՝ Նոգալեսը հետևյալ կերպ է նկարագրում դրությունը. «[Հրապարակի] ...Վոդքի տների պատուհաններից երևում էին պատրոնդաշներով զարդարված մեր բաշիբոզուկների կոլորիտային կերպարները: Նրանք օգտագործում էին ավտոմատ հրացաններ, գոտուց կապում լայն դանակներ կամ մատուցների փողեր: Նրանց թվում ես տեսա նաև մի քանի քրդի, որոնք մտնում էին այն խմբի մեջ, որը վաղը լուսադեմին պետք է գար և օգներ մեզ սպանել դեռ որոշ դիրքեր ու տներ պահել կարողացող հայերին: Ես տեսա, որ հրաձգությունն ուժեղանում է: Այլևս անհնար էր շնչել եկեղեցու ծխացող ավերակներում վառվող հայերի դիակներից եկող մաի հոտը»¹³⁵: «Մարսափելի գիշերվան հաջորդած առավոտն էլ ոչ պակաս ահավոր է. ես արթնացա ահավոր գոռոցից, որին հետևեց կրակահերթը...: Քրդերը մտել էին քաղաք ու թիկունքից հարձակվել հայերի վրա: Այս ամենը տեսեց քառորդ ժամ: Մինչ ես նախաճաշում էի ինձ այցի եկած քրդերի հետ, մեր աչքի առաջ ահավոր տեսարան էր: Հայերը վագում էին, ինչպես ծուղակն ընկած ճագարներ...: Շատերը գետնին էին նստում ու սպասում մահվան, ինչպես գոհասեղանի վրա դրված գառներ: Միայն մի խումբ երիտասարդներ շարունակում էին պաշտպանվել մինչ ուժերը սպառվելը: Մեկը մյուսի ետևից ընկնում էին երիտասարդները դանակների ու հրացանակոթերի հարվածներից. գնդակներ խնայելու համար քրդերը նախընտրում էին սառը գնք օգտագործել: Այս ընթացքում այլ զինյալներ մուսուլմանների տներում ու նկուղներում թաքնված հայերին էին փնտրում, գտնելուն պես զլուխները յաթաղանով կտրում էին կամ դանակը

¹³⁴ Նույն տեղում, էջ 55:

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 57:

կուրծքը մտցնում: Ավելորդ է ասել, թե ինչքան բարդ էր ժայտով հետևել այս գազանություններին՝ տեսնել, թե ինչպես են մարդիկ ցավից գալարվում մահվան ճիրաններում, և լսել նրանց սարսափելի աղաղակները. այդ տեսարանները մինչ օրս էլ հետապնդում են ինձ»¹³⁶:

Ռազմական գործողությունների բուն ընթացքին անդրադառնալով՝ վենետուելացին շեշտում է հայերի հերոսությունը. «[ապրիլի 24] ...Հայերը հուսահատ դիմադրում են, նրանց խիզախությունն ամենաբարձր գովեստի է արժանի: Ամեն տուն վերածվում է ամրոցի, որ պետք է առաձին գրավել: Հայերը վայրկենական հայտնվում էին այն շինության մոտ, որ ես ուզում էի գրավել: Ես նույնիսկ սկսեցի կարծել, թե նրանք կարդում են իմ մտքերը...: Ես հազվադեպ եմ տեսել, որ մարդիկ այնպես կատաղի կռվեն, ինչպես Վանի պաշարման ժամանակ: Դա անվերջանալի մարտ էր, որ երբեմն վերածվում էր ձեռնամարտի: Այստեղ ոչ ոք գթություն չէր խնդրում, և ոչ ոք ուրիշին չէր խղճում: Այսպես վառված մազերով, վառողից ու ծխից կեղտոտ դեմքերով, հրետանու արկերի պայթյուններից ու անդադար կրակոցներից կիսախլացած՝ մենք կարող էինք դանդաղ, չլսված զոհերի գնով առաջանալ այս համառ քաղաքի կենտրոն, ուր հայերը շարունակում էին իրենց տների վառվող ավերակների վրա պաշտպանվել՝ մինչև վերջին շունչը կռվելով ազատ Հայաստանի ու քրիստոնյա հավատքի հաղթանակի համար: Իսկ ես անիծում էի այն ժամը, որ չար ճակատագիրն ինձ դարձրեց իմ հավատակիցների դահիճ»¹³⁷:

Նոգալեսի գրքում կարմիր թելով անցնող, բայց չբարձրաձայնվող խնդիր է նաև օսմանյան բանակում ծառայող եվրոպացիների վերաբերմունքը Հայոց ցեղասպանությանը: Անձամբ հեղինակի օրինակով տեսնում ենք կարեկցող անտարբերության

¹³⁶ Նույն տեղում, էջ 56-57:

¹³⁷ Նույն տեղում, էջ 61:

վառ դրսևորում, որը երևի թե հատուկ է եղել շատերին: Պետք է նշենք, որ ինքը՝ Նոգալեսը, առանձնահատուկ շեշտում է ամերիկացի, դանիացի միսիոներուհիների, ինչպես նաև որոշ դիվանագետների հայանպաստ գործունեությունը, նաև թուրքական իշխանությունների՝ դա ամեն գնով կանխելու, չեզոքացնելու պատրաստակամությունը:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ԹՈՒՐԳ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐԸ

6.1. Պանթուրքիզմի «հոգևոր հայրերից» Ռըզա Նուրի հուշերը Հայկական հարցի և հայության մասին

XX դարի առաջին կեսի թուրքական քաղաքական դաշտի կարևոր դեմքերից, օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր Ռըզա Նուրը, որն արդեն քեմալականների կառավարման վաղ շրջանում զբաղեցրել է կրթության նախարարի պաշտոնը, ակտիվորեն ընդգրկված է եղել 1920-ական թթ. միջազգային-դիվանագիտական գործընթացներում, որտեղ քննարկվում էր ինչպես հայ-թուրքական սահմանների, այնպես էլ Թուրքիայում գոյատևած քրիստոնյա փոքրամասնությունների խնդիրը: Ռըզա Նուրը նաև թուրքական ազգայնամոլության, պանթուրքիզմի ակտիվ քարոզիչներից և ղեկավարներից է, ուստի բնական է նրա ատելությունը Հայկական հարցի, Հայաստանի ու հայության նկատմամբ:

Ռըզա Նուրն իր հուշերում նախ անդրադառնում է օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորներին, որոնց հետ անձնապես ծանոթ է եղել, և նա առանձնացնում է նրանցից Գրիգոր Չոհրապին, Վարդգեսին, Գարեգին Փասթըրմաջյանին՝ երբեմն սխալ նշելով նրանց անունները: Իսկ հնչակյան պատգամավորներից հիշատակում է Մուրադ Բոյաջյանին, դոկտոր Տաղավարյանին՝ նշելով, որ վերջինս «շատ լավ մարդ էր, իրար շատ էինք սիրում»¹³⁸: Ռըզա Նուրը, շեշտելով, որ դաշնակցականները «օգնում

էին իթթիհաթականներին», իսկ հնչակյանները «ընդդիմադիր էին», անդրադառնում է առանձին հայ պատգամավորների գործունեությանը: Այսպես, ըստ Նուրի՝ «Վարդգեսը ամեն նիստին (երիտթուրքերի) օգտին և ընդդիմության դեմ կոմիտեականի ոճով, կատաղի, այնպիսի ծանր ու վիրավորական բառեր էր ասում, ավագակի նման հարձակվում էր ընդդիմության վրա: Նա առանց այդ էլ ավագակային անցյալ ուներ: Ես նրանց, հատկապես Փասթըրմաջյանին շատ էի ասում. «Մխալ եք անում: Իթթիհաթականներին մի՛ ծառայեք»: Չլսեցին ինձ, սակայն հետո պատիժը այն էլ իրենց մաշկի վրա սարսափելի ձևով զգացին: Այսինքն՝ իթթիհաթականների կողմից կոտորվեցին»¹³⁹: Այնուհետև ավելացնում է, որ դաշնակցական հայ պատգամավորներից «միայն Փասթըրմաջյանը փրկվեց Թալեաթի կոտորածից»¹⁴⁰: Այս արտահայտություններում հստակորեն դրսևորվում է Հայոց ցեղասպանության մի դրվագ՝ հայկական էլիտայի մշակված սպանող ու այդ ամենի կազմակերպիչը՝ Թալեաթը:

Իր հուշերում Ռըզա Նուրը անդրադառնում է արդեն քեմալական շարժման տարիներին թուրք-ոուսական հարաբերություններին և դրանցում հայկական բաղադրիչին, ավելին՝ ոուսների կողմից հայկական տարածքների հանդեպ վերաբերմունքին: Այսպես, նա, խոսելով Բեքիր Սամիի գլխավորած պատվիրակության՝ Մոսկվա այցի մասին, փոխանցում է Յուսուֆ Քեմալի խոսքերը՝ կապված թուրք-ոուսական պայմանագրի քննարկումների հետ. «Ռուսները առաջարկում են, որ մենք Վանը հանձնենք հայերին: Հատկապես Չիչերինը պնդում է այդ կետի վրա: Վա՛նում ի՛նչ կա որ. պետք է տալ և այս հարցը փակել»¹⁴¹: Յուսուֆ Քեմալը Անկարայում Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում հայտա-

¹³⁸ Նուրի տեղում:

¹³⁹ Նուրի տեղում, էջ 331-332:

¹⁴⁰ Dr. Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, İstanbul, III Cild, 1967, s. 678.

¹³⁸ Dr. Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, İstanbul, II Cild, 1967, s. 331.

րարում է, որ ռուսների հետ հնարավոր չէ համաձայնության հասնել, պայմանագիր կնքել, քանի որ ունեն նման դիրքորոշում. «Պայմանագիր կնքելու համար պետք է Վանը հանձնել հայերին. դա ռուսներն են ուզում: Այլ կերպ հնարավոր չէ»¹⁴²: Ռեզա Նուրը նկարագրում է այդ հայտարարությունից հետո թուրքական խորհրդարանի՝ մեջլիսի արձագանքը. «Մեջլիսում փոթորիկ բարձրացավ: Այս մեջլիսը կրթյալ չէ, սակայն հայրենասեր է...: Հարձակվեցին Յուսուֆ Քեմալի վրա: Վերջինս չգիտեր, թե ինչպես իջներ ամբիոնից. վախեցավ և փախավ: Փառք Աստժոն, գոնե հասցրեց ասել, որ ինքն էլ միակարծիք է մեջլիսի հետ (այսինքն՝ դեմ է Վանը հանձնելուն – Ռ.Մ., Ն.Պ.)»¹⁴³:

Ընդհանրապես Ռեզա Նուրի հուշերում XX դարի սկզբին հայերի, Հայաստանի համար կարևոր տարբեր հարցերի ու այդ ամենում բացասական դեր խաղացած թուրք գործիչների մասին բավական շատ անդրադարձներ կան: Այսպես, օրինակ, նա, խոսելով տխրահոյակ գորավար Քյազըմ Քարաբեքիրից, նախ գովեստով է արտահայտվում նրա մասին և կանգ առնում Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի վրա. «Նա (Քարաբեքիրը) մտավ Գյումրի: Հայերին պարտադրեց ստորագրել շատ ծանր մի պայմանագիր՝ «Գյումրիի (Ալեքսանդրապոլի) պայմանագիրը»: Դրա շնորհիվ մեր մեջքից մի ծանր բեռ ընկավ: Լիաթոք շունչ քաշեցինք: Այս պայմանագիրը հայերի համար շատ ծանր էր: Նրանք զինաթափվեցին»¹⁴⁴: Ռեզա Նուրը խոսում է իրենց օկուպացրած հայկական տարածքների տեղանունների մասին, ինչպես նաև հանդես է գալիս առաջարկություններով՝ այդ տեղանունները փոխելու՝ թուրքացնելու հետ կապված, ինչը տարիներ անց իրագործվելու էր թուրքական տարբեր իշխանությունների կողմից:

Այսպես, նկարագրելով իրենց այցը Գյումրի՝ նա նշում է. «Եկանք Գյումրի: Ժամանակին, երբ ռուսները զավթել էին այս քաղաքը, անունը դրել էին Ալեքսանդրապոլ: Մոսկվայից մինչև Ղրիմ ու Կովկաս հազարավոր քաղաքների և վայրերի անունները այսպես փոխել են: Մեր աշխարհագրագետները պետք է գտնեն հին թուրքական անունները և պատրաստեն քարտեզներ: Մա որպես առաջնահերթ խնդիր պետք է դիտարկել»¹⁴⁵:

Ռեզա Նուրը խոսում է նաև Փարիզում «այն ժամանակվա Հայաստանի ռազմական նախարար» Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հետ իր հանդիպման մասին՝ նրա ազգանունը սխալ կիրառելով՝ Դերմին Ասյան: Ըստ Նուրի՝ Տեր-Մինասյանն է ցանկություն հայտնել հանդիպելու իր հետ: «Հանդիպեցինք, նա շատ տարօրինակ մարդ էր: Երեսիս նայելով՝ վիրավորում էր թուրքերին: «Ձեզ մոտ միայն զինվորական գործն է զարգացած, լավ զինվոր եք», – ասում էր նա: Ես ժպտացի և մտքումս ասացի. «Ուրեմն գլխին կերած հարվածը դեռ չի մոռացել»: Եվ նայելով նրան՝ ասացի. «Այո՛, դուք 30 հազար զինվոր էիք, մենք՝ 6 հազար»: Չկարողացավ ժխտել: Սակայն մեկնաբանեց հետևյալ կերպ, թե մտավախություն ունեին, որ ռուսները կհարձակվեն իրենց վրա, դրա համար իրենց ուժերի մի մասը այնտեղ էին թողել, և այդ պատճառով էր այդպես եղել»¹⁴⁶: Ենթադրաբար խոսքը 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի ու Կարսի կորստի մասին է եղել:

Հետաքրքիր են նաև Ռեզա Նուրի հուշերն ու դիտարկումները հայ վրիժառուների կողմից ոչնչացված թուրք ու կովկասյան թաթար (հետագայում ադրբեջանցի անվանված) ցեղասպանների մասին: Խոսելով ադրբեջանցի ոճրագործ Ջիվանշիրի մասին՝ Ռեզա Նուրը գովում է նրան՝ նշելով, թե «այդպիսի խելացի, խելամիտ, հայրենասեր ազգերի թուրք հաստատ չեմ տեսել», ապա՝ հա-

¹⁴² Նույն տեղում, էջ 679:

¹⁴³ Նույն տեղում:

¹⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 685:

¹⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 732:

¹⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 685:

վելում, որ հայերը նրան սպանել են, ու դա իրականացնողը ռազմական դատարանի կողմից արդարացվել է այն հիմնավորմամբ, որ «իբրև թե երբ Ջիվանշիրը Բաքվում եղել է նախարար, կազմակերպել է հայերի կոտորածը: Սա է արադարացման պատճառը: Օրծաղելի է...: Սա կոչվում է ոչ թե արդարադատություն, այլ լկտիություն»¹⁴⁷: Շարունակելով հայկական վրիժառության թեման՝ Նուրը նշում է. «Ահավասիկ ընդունակ աղբբեջանցի պետական գործիչներին հայերը հերթով սպանում են: Ջիվանշիրի հետ միասին այդ սպանվածների թիվը հասավ վեցի: Հետո էլ այդ նույն թվով Թուրքիայի պետական գործիչների սպանեցին՝ Թալեաթին և այլոց: Վերջինը Ջեմալ փաշան էր: Մինչդեռ այդ մարդը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին գրեթե 50 հազար հայի ստույգ մահից անձամբ է փրկել: Ռուսները հայերի միջոցով սպանեցին Ջեմալին»¹⁴⁸: Այս ամենից հետո ազգայնամուլ Նուրը նկատում է, որ թուրքերն էլ իրենց հերթին պետք է վրեժխնդիր լինեն հայերից. «Եթե հայերը այս կերպ շարունակեն, ապա թուրք երիտասարդությունը նույն բանը հայերի հանդեպ պետք է իրականացնի: Եթե չանի, ուրեմն կնշանակի, որ թուրքական ազգային ոգին մեռել է, մենք ապրելու իրավունք չունենք, դարձել ենք անարժան ազգ: Այս պահի դրությամբ մենք իրավունք ունենք 12 հայ երևելի մարդ սպանելու»¹⁴⁹:

Ուշագրավ են նաև Ռեզա Նուրի հիշողությունները՝ կապված քեմալականների կողմից որպես դավաճան և իբրև հայամետ որակված թուրք գործիչների սպանությունների հետ: Այս առումով առանձնացնենք նախկինում Օսմանյան կայսրության կրթության, ներքին գործերի նախարար, քաղաքական գործիչ ու հրա-

¹⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 747:

¹⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 747-748:

¹⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 748:

պարակախոս Ալի Քեմալի¹⁵⁰ դեմ քեմալականների քարոզչության և, ի վերջո, նրան լինչի դատաստանի ենթարկելու դեպքը: Ալի Քեմալն ունեցել է ընդդիմադիր դիրքորոշում երիտթուրքական կուսակցության նկատմամբ և իր հրապարակախոսական հողվածներում անդրադարձել է նաև Հայոց ցեղասպանությանը, այդ պատճառով թուրքական հասարակական-քաղաքական շրջանակում մինչ օրս նա ընկալվում է որպես «հայամետ գործիչ»: 1922 թ. նոյեմբերին նա քեմալականների կողմից առևանգվել է Մտամբուլում, որպեսզի տեղափոխվի Անկարա, որտեղ պետք է կանգնեք «Անկախության դատարանի» առջև: Ճանապարհին՝ Իզմիթում, սակայն, Ալի Քեմալին հանձնում են Այդընի նահանգապետ ու կորպուսի հրամանատար Նուրեթթին փաշային, որի հրամանով էլ նա փողոցում ամբոխի կողմից լինչի դատաստանի է ենթարկվում: Ռեզա Նուրը իր հուշերում նկարագրում է, որ Իզմիթում նոյեմբերի սկզբին (6-ին կամ 7-ին) նա հանդիպել է Նուրեթթին փաշային և հարցրել Ալի Քեմալի մասին: Ռեզա Նուրը ցանկություն է հայտնել տեսնելու Ալի Քեմալին և հարցեր տալու, ինչին ի պատասխան՝ Նուրեթթինը ասել է. «Հիմա կտեսնեք»: Այնուհետ Նուրին ուղեկցել է մի հրապարակ, որտեղ տեղադրված է եղել կառափնարան, և պարանի վրա՝ կախված մեկը: Դա եղել է Ալի Քեմալը, որին ծեծելով սպանելուց հետո կախաղան են բարձրացրել, և արդեն կախվածի կրծքին մեծ տառերով գրված է եղել «Արթին¹⁵¹ Քեմալ»¹⁵²: Ռեզա Նուրը նկարագրում է դիակը՝ եզրա-

¹⁵⁰ Ի դեպ, Ալի Քեմալը Մեծ Բրիտանիայի նախկին վարչապետ Բորիս Ջոնսոնի մեծ պապն է:

¹⁵¹ «Արթինը» հայկական «շարություն» բառի թուրքերեն արտասանության տարբերակն է: Այսինքն՝ Ալի Քեմալին անվանելով Արթին՝ նրան նույնացրել են հավաքական թշնամու կերպարի խորհրդանիշ հայի և նրա գործունեությունը որակել «հայկական», այն է՝ դավաճանական: Ուշագրավ է, որ Արթին Քեմալ ձևակերպումն այսօր էլ թուրքական հասարակական-քաղաքական հոետորաբանության մեջ շարունակում է խորհրդանշել դավաճանի:

¹⁵² Dr. Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, III Cild, s. 974.

կացնելով. «Երևում էր, որ սպանել են մահակներով ու քարերով, գլուխը փշրել են: Սպանելուց հետո էլ կախել են»¹⁵³: Նուրբ իբրև բարկացած հարցրել է Նուրեթթին փաշային, թե ինչպես է եղել, և նա էլ մանրամասնորեն նկարագրել է սպանությունը. «Նրան (Ալի Քեմալին) բերեցին Իզմիր: Վերցրի ինձ մոտ, հարցաքննեցի: Նրան վիրավորելով ամոթանք տվեցի, հետո էլ հրամայեցի, որ զինվորներից և բնակիչներից բաղկացած մի ամբոխ հավաքվի, ու սպասեն: Ասացի, որ երբ ես Ալի Քեմալին դուրս կհանեմ, անմիջապես թող վրան հարձակվեն և մահակներով, քարերով, բռունցքներով սասկացնեն: Այդպես էլ արեցին: Դրանից հետո էլ հրապարակում կախեցի»¹⁵⁴:

Հատկապես Լոզանի բանակցություններն ու պայմանագրի ստորագրումը, ինչպես նաև դրանցում հայկական թեմատիկայի քննարկումը առանձնահատուկ նշանակություն ունեին Ռեզա Նուրի համար: Լոզանի բանակցությունների ժամանակ ամենակարևոր ու խնդրահարույց հարցերից մեկը Թուրքիայի տարածքում հայերի և հույների ցեղասպանություններից հետո գոյատևած քրիստոնյաների խնդիրն էր, որը քեմալականների համար առաջնային կարևորություն ուներ: Այս խնդիրն իր հերթին ուներ անձանցյալ այլ բաղադրիչներ ևս, որոնք վերաբերում էին ինչպես թուրքական իշխանություններին, այնպես էլ արևմտյան տարբեր պետություններին և նրանց տված խոստումներին ու ստանձնած պարտավորություններին: Ինչպես նշում է Ռեզա Նուրը, քրիստոնյա ժողովուրդների հարցը «Թուրքիային դարեր շարունակ կործանման տանող ամենակարևոր հոգսն էր»¹⁵⁵: Նա նկատում է, որ «ամենաբուռն բանավեճերը» տեղի էին ունենում փոքրամասնությունների խնդիրները քննարկող հանձնաժողովի նիստերում,

որոնք վերածվել էին. «...մի մեծ ճակատամարտի...: Դրա համար աշխարհի բոլոր անկյուններից քահանաներ, քրիստոնյաներ, կոմիտեականներ, քաղաքական գործիչներ հավաքվել, լցվել էին Լոզան»¹⁵⁶:

Հարկ է նկատել, որ բացի քրիստոնյա բնիկ ժողովուրդների, առավել կոնկրետ՝ հայերի ու հույների հարցից՝ ինքնին խնդրահարույց էր ընդհանրապես փոքրամասնությունների հարցը, քանի որ Թուրքիայի պարագայում այդ եզրույթի ընկալումը, սահմանումն ու տարաբաժանումը բախվում էին բազմաթիվ խնդիրների: Այսպես, Ռեզա Նուրը, իր հուշերում խոսելով Լոզանի բանակցությունների ժամանակ «փոքրամասնություն» տերմինի սահմանման մասին՝ անդրադառնում է դրա հիմնական բաղադրիչներին՝ ռասայական, լեզվական, կրոնական, և դա համարում է Թուրքիայի համար մեծագույն վտանգ. «Մա մեզ համար լուրջ վտանգ էր: Մեր դեմ աշխատող այս մարդիկ ինչքան խորը և ինչքան լավ էին մտածել»¹⁵⁷: Այնուհետև նա բացատրում է իր մտահոգությունը հետևյալ կերպ. եթե Լոզանի բանակցությունների ժամանակ առաջնորդվեին փոքրամասնությունների ռասայական բաժանմամբ, ապա չերթեզները, աբխազները, բոսնիացիները, քրդերը պետք է համարվեին փոքրամասնություն: Եթե հիմք ընդունեին լեզվական բաժանման դրույթը, ապա Թուրքիայում բնակվող այլալեզու մուսուլմանները նույնպես պետք է համարվեին փոքրամասնություն: Իսկ կրոնական դրույթի կամ ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ դավանանքայինի մասին խոսելիս նա նշում է. «Երկու միլիոն շիաներին (քրդըլբաշներ), որոնք գտարյուն թուրքեր են, նույնպես սարքելու էին փոքրամասնություն»¹⁵⁸: Տարվելով ինքնագովեստով՝ Ռեզա Նուրը պատմում է, որ բանակցու-

¹⁵³ Նույն տեղում:

¹⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 975:

¹⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 995:

¹⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 996:

¹⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 1044:

¹⁵⁸ Նույն տեղում:

թյունների ժամանակ այդ առաջարկը լսելով՝ «ուղղակի սարսափել է» Թուրքիայի համար դրա կործանարար հետևանքարից և «ամբողջ ուժերը լարելով»՝ պայքարել է բաժանման այդ չափորոշիչի դեմ՝ հասնելով նրան, որ ռասայական, լեզվական, կրոնական փոքրամասնություններ սահմանող դրույթը հանվել է, ու արձանագրվել է միայն «ոչ մուսուլման փոքրամասնություն» ձևակերպումը: Այնուհետ ազգայնամուլ գործիչն անդրադառնում է նաև այդ պոտենցիալ վտանգից քաղած «դասերին», որոնցից կարևորը, ըստ նրա, հետևյալն է. «Մեր հիմնական, ամենաարդար, ամենակենսական հարցը մեր հայրենիք այլ ռասայի, այլալեզու, այլակրոն մարդ չթողնելն է»¹⁵⁹: Շարունակելով իր վերլուծությունը՝ Ռեզա Նուրը բացահայտ նշում է, որ այդ վտանգները չեզոքացնելու, այսինքն՝ միատարր Թուրքիա ձևավորելու համար «ամենաճիշտը թուրքական ծայրահեղ նացիոնալիզմն է»¹⁶⁰:

Թուրքական պատվիրակությունն ընդհանրապես սկզբունքային էր՝ չմասնակցել որևէ բանակցության կամ նիստի, որտեղ կխոսվեր Հայկական հարցի մասին: Ավելին՝ Ռեզա Նուրը սկանդալային կերպով լքում է բանակցությունների դահլիճը և դրանով, ըստ էության, տապալում քննարկումը՝ չնայած եվրոպական պատվիրակների բանավոր հավաստիացումներին, թե ընդամենը հայտարարություններ պետք է անեն հայկական թեմայով: Ռեզա Նուրը իր այդ քայլը ներկայացնում է որպես անձնական մեծ ներդրում թուրքական շահերի պաշտպանության գործում: Ըստ նրա՝ նիստերը բոյկոտելու քայլը նա արել է հանկարծակի, նախօրոք չի տեղեկացրել մյուս երկրների ներկայացուցիչներին, որպեսզի եվրոպական երկրները չհասցնեն ճնշումներ գործադրել Թուրքիայի պատվիրակության ղեկավար Իսմեթի վրա¹⁶¹: Նա իր քայլը չի հա-

մաձայնեցրել նաև Իսմեթի հետ և նիստը տապալելուց հետո է միայն այդ մասին զեկուցել պատվիրակության ղեկավարին, որը, համբուրելով Ռեզա Նուրին, ասել է. «Քեզ հազար անգամ շնորհավորում եմ. դու Հայկական հարցը վերջնականապես թաղեցիր»¹⁶²:

«Հայկական ազգային օջախ» ստեղծելու հարցին նույնպես իր հուշերում բավական մեծ տեղ է տվել Ռեզա Նուրը և կիրառել այնպիսի հռետորաբանություն, որը պետք է ավանդական դատնար Թուրքիայի համար և դրսևորվեր նաև հետագայում ու հատկապես այն դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերել է հայկական տարածքների վերադարձին: Այսպես, երբ ամերիկյան պատվիրակն իր ելույթում հայերի համար պահանջել է «Հայկական օջախ» և դա հիմնավորել նաև հումանիտական նկատառումներով, Նուրը պատասխանել է, որ եթե ամերիկացիներն անհավատանում են հայերի համար՝ շեշտելով հումանիզմի պարագան, թող «նրանց Ամերիկայում հող տան», քանի որ Թուրքիայում վիճակն անհավեմատ ավելի վատ է, քան ԱՄՆ-ում, և այդ հարուստ երկրում հայերը «իրենց շատ հանգիստ կզգան»¹⁶³: Գրեթե նույն միտքն ավելի ուշ՝ 1945 թ., ասելու էին թուրք պաշտոնյաները՝ ի պատասխան ԽՍՀՄ հողային պահանջների՝ կապված Կարսի ու Արդահանի նահանգների հետ. այդ ժամանակ Թուրքիայի պաշտոնական հայտարարության մեջ շեշտվելու էր, որ եթե ԽՍՀՄ ղեկավարությունը մտահոգ է հայերի հողային խնդիրներով, թող Ռուսաստանի անձայրածիր տարածքներում նրանց հող տա:

Լոզանում, ցավոք, Հայկական հարցը, մի կողմից, դառնալով համաշխարհային քաղաքական գործընթացների ու առևտրի մաս, մյուս կողմից, բխվելով մեծ տերությունների անտարբերությանը, ըստ էության, փակվեց: Թուրքերը նույնպես գնահա-

¹⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 1045:

¹⁶⁰ Նույն տեղում:

¹⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 1059-1065:

¹⁶² Նույն տեղում, էջ 1064:

¹⁶³ Նույն տեղում, էջ 1058-1059:

տական են տալիս Լոզանի պայմանագրին, մասնավորապես բանակցությունների հայկական բաղադրիչին: Ռեզա Նուրը ծայրահեղ ազգայնամոլական ու այլատյաց շեշտադրումներով նշում է. «Իրոք, Հայկական հարցը փակվեց, և այլևս բանակցությունների ժամանակ հայ բառը չլսվեց: Սա, մի կողմից, հայերին լավ դաս էր, քանի որ եվրոպացիները նրանց իրենց շահերի համար առաջ էին մղում, թույլ տալիս, որ կործանվեն, հետո նրանց ոչինչ չէին տալիս: Եվ այսպես եղել է ոչ թե մեկ, այլ շատ անգամ: Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայերի ապրած ողբերգության ծավալները մեծ են: Դրա պատճառը Անգլիան, Ռուսաստանն ու Ֆրանսիան են: Այսքան կործանումներից ու աղետներից հետո այդ երեք պետություններն անպայման նրանց պետք է հող տալին: Մինչդեռ նրանք զբաղված էին բացառապես իրենց շահերով և բավարարվեցին՝ լոկ բանավոր «հայերին տարածք է պետք» ասելով ու վերջ: Կարող եմ ասել, որ փաստացի Հայկական օջախի գաղափարը մենք եվրոպական դիվանագետների հետ միասին թաղեցինք»¹⁶⁴: Ռեզա Նուրը նաև բավական վիրավորական կերպով հայերին համեմատում է լաբորատորիաների նապաստակների հետ, որոնց վրա փորձարկումներ են անում, և այդպես է պատկերում եվրոպացիների վերաբերմունքը հայերի ու Հայկական հարցի նկատմամբ՝ հավելելով. «Սակայն այդ ազգը մինչ օրս այնքան անհեռատեսություն է դրսևորում, որ դեռևս չի հասկանում այս ամենը»¹⁶⁵:

¹⁶⁴ Rıza Nur, նշվ. աշխ., էջ 1065-1066.

¹⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 1066:

6.2. Քեմալ Աթաթյուրքի «գաղտնընկեր»

Քըլըչ Ալին հայերի մասին

Ռազմական ու քաղաքական գործիչ Քըլըչ Ալին, որը եղել է երիտթուրք պարագլուխ Էնվեր փաշայի եղբոր՝ Նուրի փաշայի համհարզը և մասնակցել նաև օսմանյան բանակի գործողություններին Բաքվում, Թուրքիայի հիմնադիր-նախագահ Քեմալ Աթաթյուրքի ամենամտերիմ զինակիցներից է, մարդ, որի հետ վերջինս կիսել է իր գաղտնիքները, ասել է թե՛ գաղտնընկերը: Երկար տարիներ լինելով Թուրքիայի քաղաքական կյանքի կենտրոնում, զբաղեցնելով պատգամավորի պաշտոն՝ Քըլըչ Ալին հետագայում գրի է առել իր հուշերը, որոնք վերաբերում են քեմալական շարժմանը և Քեմալի նախագահության տարիներին: Իր հուշերում Քըլըչ Ալին նշում է, թե Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերը «օգնում էին թշնամական ուժերին», իսկ պատերազմից հետո «Անատոլիայի մի շարք շրջաններում ապստամբել էին՝ թուրքերից վրեժ լուծելու նպատակով»¹⁶⁶: Հարկ է հատուկ շեշտել, որ ինչքան էլ թուրք պաշտոնյաները փորձում են խեղաթյուրել դեպքերը, այնուամենայնիվ նրանցից շատերի հուշերում հստակորեն նշվում է, որ հայերը «ցանկանում էին վրեժխնդիր լինել», ինչն անմիջապես առաջ է բերում պատասխան չպահանջող հարցը, թե ինչ պատճառով էին ուզում վրեժխնդիր լինել:

Քըլըչ Ալին անդրադառնում է 1919 թ. գեներալ Հաբբորդի դեկավարած ամերիկյան պատվիրակության այցին Օսմանյան կայսրության որոշ նահանգներ, որի նպատակն էր տեսնել, թե ինչ է կատարվել այնտեղ: Պատմական հայկական նահանգներում տեղի ունեցածը թուրքերը լիովին խեղաթյուրված էին ներկայացնում՝ առաջ քաշելով այն թեզը, թե իբրև հայերը այդ տա-

¹⁶⁶ Atatürk'ün Sırdası Kılıç Ali'nin Anıları, (derleyen: Hulûsi Turgut), İstanbul, 15. Basım, 2016, s. 28.

րածքներում իրականացրել են մուսուլմանների զանգվածային կոտորածներ: Մուսթաֆա Քեմալի հետ գեներալ Հարբորդի հանդիպելուց հետո ամերիկյան բազմամարդ հանձնախումբը պետք է այցելեր Էրզրում, որը, ըստ Քըլըչ Ալիի, «այն վայրն էր, որտեղ տեղի էր ունեցել հայերի իրականացրած զագանությունը»: Այդ մասին տեղյակ գեներալ Քյազըմ Քարաբեքիրը Քըլըչ Ալիին հանձնարարել է ուղեկցել ամերիկյան հանձնախմբին¹⁶⁷: Պատմելով ամերիկյան հանձնախմբի այցի մասին՝ Քըլըչ Ալին գրում է. «Բազմամարդ ամերիկյան պատվիրակությունը դանդաղ էր ընթանում, մենք էլ գոհ էինք դրանից, քանի որ անգամ ծայրամասային գյուղերը գերծ չէին մնացել հայկական վայրագություններից»¹⁶⁸: Սակայն Քըլըչ Ալիի այս խոսքերը կասկածի հիմք են ստեղծում առ այն, որ թուրքերը մինչև ամերիկյան պատվիրակության այցը փորձել են իրենց կեղծիքը հիմնավորելու համար խեղաթյուրված պատկեր ստեղծել, և դրա համար նրանց ժամանակ էր պետք: Թուրք գործիչը իրականությունը խեղաթյուրելու իր ջանքերում երբեմն դուրս է գալիս տրամաբանության սահմաններից և երևի թե կոտորված հայերի դիակների առկայությունը հիմնավորելու համար ամերիկյան պատվիրակությանը ասում է. «Հայերը երբեմն-երբեմն իրենք իրենց վրա էլ էին հարձակվել»¹⁶⁹:

Հայ գործիչներից Քըլըչ Ալին հիշատակում է օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր Գարեգին Փասթըրմաջյանին (Արման Գարո) և գորավար Անդրանիկին, որոնք էլ իբրև թե «Էրզրումում դաժանություն չի մնացել, որ արած չլինեն..., Անդրանիկի բռնություններից տուժել են նաև այն հայերը, որոնք իրեն չէին միացել: Շրջակայքի լեռներում, մեկուսի վայրերում թաքնված այդ հայերը իրենց թաքստոցներից դուրս են եկել միայն այն ժա-

մանակ, երբ թուրքական բանակը ետ է վերցրել քաղաքը»¹⁷⁰: Իհարկե, դժվար է հավատալ, որ ցեղասպան թուրքական զորքը պետք է փրկեր իբրև թե Անդրանիկից թաքնված Էրզրումցի հայերին, սակայն այդ ամենը թուրքերը կազմակերպել են ամերիկյան պատվիրակությանը և գեներալ Հարբորդին ցույց տալու համար: Այդ մասին ևս պատկերացում կարելի է կազմել Քըլըչ Ալիի հուշերում առկա անզգույշ արած որոշ նկարագրություններից: Այսպես, նկարագրելով իրենց այցը, այցի կետերը և ամերիկյան պատվիրակությանը հրամցրած «ճշմարտությունը»՝ Քըլըչ Ալին նշում է. «Պատվիրակությունից առանձնանալով՝ նրանցից առաջ հասա քաղաք (Էրզրում) և Մուսթաֆա Քեմալի հատուկ նամակը փոխանցեցի Քյազըմ Քարաբեքիր փաշային»: Նամակը կարդալուց հետո Քարաբեքիրը մի քանի լրացուցիչ հարց է տվել և ասել, որ գեներալ Հարբորդը «իրականությունը այստեղ՝ տեղում, կտեսնի...»¹⁷¹: Նկարագրվածից արդեն պարզ է, թե ինչ բովանդակություն է ունեցել Մուսթաֆա Քեմալի ուղարկած նամակը, և որն է եղել դրա նպատակը, ինչն էլ Քարաբեքիրը իրականացրել է գործին ներգրավելով «Անդրանիկի վայրագություններից փրկված և թուրքերի մոտ ապաստանած» հայերի, որոնք ամերիկյան պատվիրակությանը պատմել են «հայերի վայրագությունների մասին»¹⁷²:

Քըլըչ Ալին նկարագրում է, թե իբրև այդ շրջանների թուրքական մուսուլմանական սրբավայրերը, դպրոցները, մզկիթները, թաղամասերը ավերված էին, իսկ «դրա փոխարեն հայկական եկեղեցիները, դպրոցները, գերեզմանոցները անվնաս էին»¹⁷³: Նա նաև նշում է, թե ամերիկյան պատվիրակության անդամները տե-

¹⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 72:

¹⁶⁸ Նույն տեղում:

¹⁶⁹ Նույն տեղում:

¹⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 73:

¹⁷¹ Նույն տեղում, էջ 73-74:

¹⁷² Նույն տեղում, էջ 74:

¹⁷³ Նույն տեղում:

սան, որ այն տարածքները, որոնք Ամերիկյան, Անգլիան ու Ֆրանսիան ծրագրել էին հանձնել հայերին, իրականում «թուրքի հարագատ հայրենիքն է» և ամեն ինչով թուրքական է, իսկ այն, ինչ նրանց պատմել են հայերը, վարպետորեն մատուցված կեղծիքներ են. «Ոչ թե հայերն են ոչնչացվել, այլ, ընդհակառակը, ցանկացել են ոչնչացնել թուրքերին»¹⁷⁴:

Ըստ Քըլըջ Ալիի՝ գեներալ Հարբորդը հեռանալիս սեղմել է Քարաբեքիրի ձեռքը և բարձրաձայն ասել. «Ես իրականությունը տեղում տեսա»: Իրականացնելով իրենց միսիան ու խաբելով ամերիկյան գեներալին՝ Քարաբեքիրը փոխադարձ նամակ է հանձնել Քըլըջ Ալիին, որպեսզի նա փոխանցի Մուսթաֆա Քեմալին, և ասել. «Իմ փոխարեն գրկե՛ք նրան: Մեր իրավունքները արդեն մեր ուժերով կարող ենք պաշտպանել...»¹⁷⁵:

Դրանից հետո Քըլըջ Ալին՝ արդեն որպես Մուսթաֆա Քեմալի հավատարիմ զինակից, նրա կողմից գործուղվել է Կիլիկիա, մասնակցել այդ տարածքի օկուպացիային և հայերի հանդեպ ցեղասպանական գործողությունների շարունակությանը: Պատմելով Այնթափի ու Մարաշի դեպքերի կամ իր ձևակերպմամբ այդ «տարածքները ազատագրելու» մասին՝ Քըլըջ Ալին նշում է, թե իր համար զարմանալի էր հայերի թշնամանքը թուրքերի հանդեպ, և պատմում է, որ իրենք Ստամբուլում ունեցել են հայ հարևաններ, որոնց հետ շատ լավ հարաբերություններ են ունեցել. «Նույնիսկ մի հայ քահանա ինձ ֆրանսերեն դասեր է տվել»: Հայերի մոտ հակաթուրքական տրամադրությունների հիմքը և կիլիկիահայության դիմադրության շարժառիթները հասկանալու նպատակով նա հանդիպել է մարաշցի երկու հայ քահանաների հետ, որոնք, «անզամ մեկը մյուսից ամաչելով», ասել են. «Մրանք մեր հայերը չեն...: Մրանք ռուսահայեր են...: Աստված նրանց պատիժը թող

¹⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 75:

¹⁷⁵ Նույն տեղում:

տա...: Ուղեղները լվացված են: Չգիտեն, թե ինչ են անում և ինչ են ուզում»¹⁷⁶:

Քըլըջ Ալին, կրկին խոսելով իրեն մտահոգող հայ-թուրքական թշնամանքի մասին, անդրադառնում է Այնթափի հայության քեմալական գործին ցուցաբերած դիմադրությանը. «Այնթափի պաշտպանության առաջին օրերն էին: Ի՞նչ եղավ այս մարդկանց, որոնց հետ դարերով եղբոր պես ենք ապրել, խաղաղության և բարօրության մեջ եղած այս մարդկանց ո՞վ այսպիսի գազանի վերածեց»¹⁷⁷: Եվ կրկին խոսում է մարաշցի հայ երկու քահանաների մասին ու ասում. «Կարծելով, որ նրանք իրողությունները այստեղ ավելի ազատ կարող են բացատրել, նրանց Այնթափ բերել տվեցի»: Նա այդ քահանաներին ուղարկում է թուրքական գործերի և հայ ինքնապաշտպանական ուժերի շփման գիծ կամ չեզոք գոտի. «Նրանք սպիտակ դրոշներով այնտեղ գնացին և, իրոք, ինչպես և մեզ խոստացել էին, սկսեցին խրատ տալ. «Այստեղից եթե նույնիսկ թուրքերը գնան էլ, մենք ինքներս մեզ կուտենք: Դրսից իբրև թե հայ կոչվող այդ եկածների և մեր միջև ի՞նչ ընդհանրություն կա: Մրանք մեզնից չեն: Մեր նախնիները այստեղ հանգիստ են ապրել: Թուրքը այստեղից չի գնա, և հնարավոր չէ նրան վռնդել: Եկեք խելքներս գլուխերս հավաքենք, որ հետո չզոջանք»¹⁷⁸: Հայ քահանաների այս դավաճանական ելույթը ինքնապաշտպանության դիմած հայերի կողմից ոչ միայն չի ընդունվել, այլև, ինչպես փոխանցում է Քըլըջ Ալին, «հարձակվեցին նրանց վրա և քիչ մնաց սպանեին»¹⁷⁹:

¹⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 116:

¹⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 117:

¹⁷⁸ Նույն տեղում:

¹⁷⁹ Նույն տեղում:

6.3. Հայկական հարցը և հայերը Քյազըմ Քարաբեքիրի հուշերում

Օսմանյան բանակի հայտնի զինվորականներից գեներալ Քյազըմ Քարաբեքիրը բացասական իմաստով շատ մեծ դեր ունի XX դարասկզբի հայոց պատմության մեջ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին բանակում տարբեր ղեկավար պաշտոններ զբաղեցնելուց հետո՝ 1917 թ., Քարաբեքիրը տեղափոխվել է Դիարբեքիրում գտնվող շտաբ՝ ստանձնելով երկրորդ բանակի հրամանատարությունը Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի ճակատներում: 1918 թ. Քարաբեքիրի ղեկավարությամբ թուրքական զորքերը զավթել են Երզնկան, Էրզրումը, ապա՝ նաև Սարիղամիշը, Կարսը, Գյումրին ու Վանաձորը (Ղարաքիլիսա): Պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո Քարաբեքիրը միացել է քեմալական շարժմանը և, փաստորեն, կանգնել նոր պետության ստեղծման ակունքներում: Որպես Արևելյան ճակատի հրամանատար՝ նա ղեկավարել է թուրքական զորքերի 1920 թ. հարձակումը Հայաստանի Հանրապետության վրա և կազմակերպել ավելի քան 200 000 հայի կոտորած: Թուրքիայի Հանրապետության հռչակումից հետո ընտրվել է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի պատգամավոր: Նախագահ Մուսթաֆա Քեմալի հետ քաղաքական ու գաղափարական մի շարք հակասությունների պատճառով նախ անցել է ընդդիմադիր թև, ապա՝ հեռացել քաղաքականությունից: Միայն Աթաթյուրքի մահից հետո հնարավորություն է ստացել կրկին զբաղվելու քաղաքական գործունեությամբ և 1939 թ. ընտրվել է ԹԱՄԺ Ստամբուլի պատգամավոր, ապա՝ 1946 թ., դարձել է ԹԱՄԺ նախագահ:

Քյազըմ Քարաբեքիր փաշան թողել է բավականին հարուստ գրական ժառանգություն, այդ թվում՝ հուշեր, օրագրեր, որոնցում նա անդրադառնում է իր ժամանակաշրջանի Թուրքիայի ներքին

ու արտաքին քաղաքական խնդիրներին, ներկայացնում տարբեր հարցերի վերաբերյալ սեփական տեսակետները: Մեր ուսումնասիրության առարկա հանդիսացող օրագրերը տասնամյակներով կորած են համարվել և պատահաբար են գտնվել: Երեսուները ընդհանուր տեսքերում, 6898 էջում ամփոփված օրագրերը ներկայացնում են Քարաբեքիրի առօրյան ու գրառումները 1902-1948 թթ., սակայն 1908, 1912, 1915, 1928, 1929, 1930, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1946 թվականները բացակայում են: Բացառությամբ 1939 թ. առաջին օրերին վերաբերող լատինատառ գրված գրառումների՝ արաբատառ՝ օսմաներեն տեսքերի տառադարձված տարբերակը հրատարակվել է 2009 թ. պատմաբան Յուջել Դեմիրելի խմբագրությամբ: Մեր ուսումնասիրության ընթացքում հատկապես կարևորել ենք Քարաբեքիրի՝ որպես Արևելյան ճակատի հրամանատարի անդրադարձները հայաբնակ տարածքների խնդիրներին, հայ որբերի հավաքագրման հարցին, ինչպես նաև 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերին ու 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմին:

Քյազըմ Քարաբեքիրի օրագրում հայերի մասին բազմաթիվ հիշատակումները տեղավորվում են թուրքական հակահայկականության ու ժխտողականության գաղափարների շրջանակում: Ընդհանրապես Առաջին համաշխարհայինի ավարտին Օսմանյան կայսրության արևելյան վիլայեթներում ու Անդրկովկասում ստեղծված իրավիճակը յուրահատուկ տեղ ունի Քարաբեքիրի օրագրում: Նա ներկայացնում է տարածաշրջանում ուժերի դասավորվածությունը, հայ-վրացա-ադրբեջանական հակասությունները, Ռուսաստանում ընթացող պայքարը, Անտանտի քաղաքականությունը և այդ ամենի համատեքստում պարտված ու մասնատման եզրին կանգնած թուրքական պետության փրկության համար իր տեսլականը: Գրեթե ամենօրյա գրառումներում ցույց տալով զարգացումները՝ Քարաբեքիրը մանրամասն նկա-

րագրում է հայերի դեմ իր տարած հաղթանակները, թուրքական բանակի գործողությունները: Այսպես, 1918 թ. օրագրային գրառումների մեջ կարդում ենք. «[1918 թ. փետրվարի 1] Ռեֆահիդեում ենք: Վերջին 10 օրում հայերի դաժանությունն անսահման է: 650 մուսուլման են տարել՝ ճանապարհի սարքելու համար, դեռ նորություն չկա: Հարձակվում են կանանց ու ծերերի վրա: Մզկիթներն ու տները վառում են¹⁸⁰: ...Մուսուլմանները պատմում են Մամահաթունում հայերի արած կոտորածի մասին¹⁸¹: ...[1918 թ. մարտի 9] Թագեգյուլում 180 տուն էր, հարյուրը հայերը հետ քաշվելուց վառել են¹⁸²: [1918 թ. մարտի 17] 15 օրվա ընթացքում հայերը 1616 մուսուլման են սպանել: Էրզրումի կռիվներում հայերը մոտ 500 վիրավոր ունեն¹⁸³»:

Քարաբեքիրի օրագրային գրառումներից պարզ է դառնում, որ 1918 թ. ապրիլին թուրքական զորքերի կողմից Կարսի գրավումը հատկապես կարևոր տեղ ունի նրա համար: Իր օրագրում նա գրում է. «Մարտի 11/12-ին երազումս էնվեր փաշային տեսա: Ասաց՝ Կարսը գրավեք»¹⁸⁴: Ապրիլի 21-ի գրառման մեջ ևս Քարաբեքիրն անկեղծանում է. «Երազումս Կարսի հանձնումը տեսա: Մեծ օսմանյան դրոշը բացեցինք: Ժողովուրդն ալիք-ալիք ծփում էր»¹⁸⁵: Իսկ ապրիլի 25-ով թվագրված գրառման մեջ ասված է. «Առավոտյան եղանակը մառախլապատ էր և անձրևոտ, հետո լավացավ: Կարսի գրավում: Պաշտոնյաները եկան: Ասացին, որ արևելյան ճակատը կեսօրին հանձնել դժվար կլինի: Չընդունեցի:

¹⁸⁰ Karabekir K., Günlükler (1906-1948), (1-2.Cilt), hazırlayan Y. Demirel, İstanbul, 2009, s. 465.

¹⁸¹ Լույն տեղում, էջ 467:

¹⁸² Լույն տեղում, էջ 472:

¹⁸³ Լույն տեղում, էջ 477:

¹⁸⁴ Լույն տեղում, էջ 473:

¹⁸⁵ Լույն տեղում, էջ 491:

Ստիպված համաձայնեցին¹⁸⁶: ...Շատ դրոշներ են կախված: Բոլորն ուրախ են: 5:30-ի կողմերը եկավ պատվիրակ Միխայիլ Արզումանովն իր մերձավորների հետ: Նա մի անգամ էլ էր եկել: Հստակ է, որ կովկասցի հայ է: Ինձ վրա շատ լավ տպավորություն թողեց: Պարզվում է՝ Կարսի զինվորական կոմիսարն է: Խարտյաշ, կարճահասակ: Ասաց. «Կարսը ձեր իշխանության տակ է: Ներսում մի հունական գունդ և ռուսական ջոկատ կա»: Բերդի հրամանատար գեներալ Դեյեֆն էլ էր այնտեղ: Ժամը 9:00-ին երրորդ խումբը հասավ Կարսի հրամատարության գրասենյակ: Վերջին շատ հարուստ հայկական գնացքը մեր աչքի առաջ մեկնեց: ...Ձեռքներս ոչ մի գնացք չմնաց»¹⁸⁷:

Քաղաքի գրավմանը հետևում է տիրող ընդհանուր իրավիճակի նկարագրությունը. «[1918 թ. ապրիլի 26] ...Առավոտյան 9-ին մեքենայով Կարս մեկնեցինք: 10-ին հասանք: Շատ ցեխոտ ու կեղտոտ թաղամաս է: Վառվում է: Նպատակուղղված հրդեհ էր, սակայն ավանի ներսը անվնաս է: 300 մուսուլման գերի կա¹⁸⁸: ...Հրամանատարի հետ հանդիպեցի: Համեստ կերպար է: Ասում է՝ ես բոլշևիկ եմ: Հարցրի, թե բերդում ինչքան գնդակ կա: Հստակ թիվը հարցրի: Ասաց՝ չեմ հիշում: Ասացի՝ ինչպես կլինի, որ հրամանատարը չհիշի: Ասաց՝ իմ նման վատ հրամանատարը որտեղից իմանա: Իսկապես, 55-ամյա մուժիկի չափ կրթություն ունի: Ամենավերջում ասացի, որ հայ հայրուկների հրամանատարություն է արել ու շատ դժբախտության, ցավի ականատես դարձել¹⁸⁹: [1918 թ. ապրիլի 29] Կարսի բերդով զբոսնեցինք: Մարսափելի ճանապարհ է: Լավ երևում են Անիի ավերակները: Մի շարք եկեղեցիներ: Նախկինում հայկական մայրաքաղաքն է եկել: Երե-

¹⁸⁶ Լույն տեղում, էջ 494:

¹⁸⁷ Լույն տեղում:

¹⁸⁸ Լույն տեղում:

¹⁸⁹ Լույն տեղում, էջ 495:

կոյան կողմ հասանք կայարան: Ամբողջ տարածքը հնձված է: Գայարանի շենքերը գեղեցիկ են, բայց շատ ցուրտ է»¹⁹⁰:

1918 թ. մայիսյան հերոսամարտի օրերն էլ են մանրամասն նկարագրված Քարաբեքիրի հուշերում: Նա ներկայացնում է թուրքական ու հայկական բանակների դիրքերը, մեծ ու փոքր բախումները. «[1918 թ. 14 մայիսի] Գյումրու ճակատամարտ: Ժամը երեքը չեղած՝ Արփաչայն անցնելու հրաման եկավ: Կեսգիշերին նորից հրաման եկավ: 3:30-ին հանձնվելու առաջարկ է արվելու: Թիհնիսի բերդից մոտ 300 մետր արևելք գտնվող դիտակետ հասանք: Սկսեցինք անցումը բոլոր ուղղություններով: Հայերն ամենակատաղին Ղարաքիլիսայում են դիմադրում...: Թեև ժամը 5-ից հետո հայերը առաջարկեցին Գյումրին հանձնել, սակայն 5:30-ից հետո դրսից մոտ 500 զինյալ հայ ճակատի արևմուտքում հարձակում սկսեցին: Այսօրվա [մայիսի 21] գործողության ընթացքում 9-րդ գորաբանակի հեծելազորի և 28-րդ գնդի ղեկավար բատալիոնը Վարդանեք գյուղում պատահաբար ճակատամարտել է 300-հոգանոց հետևակի և 100-հոգանոց հեծալազորի հետ: 20 ավազակ սպանվել է, 80-ը՝ գերի ընկել: Երևան-Իմամլը/Համամլը մայրուղու երկայնքով դեպի Իմամլը գնացող 200 հետևակային և 100 հեծելազորային ավազակից 5-ը սպանվել է 29-րդ գնդի կողմից»¹⁹¹:

Ուշագրավ է, որ սեփական բանակի պարտությունները Քարաբեքիրը փորձում է հնարավորինս մեղմ ներկայացնել: Այսպես, Սարդարապատի ճակատամարտի մասին գրում է. «[1918 թ. մայիսի 22] Հեծելազորի գունդը և 108-րդ գունդը, երեկ 600 հոգի հետևակից և 250 հեծելազորայինից կազմված հայկական խմբի հետ մարտի մտնելով, Սարդարապատ կայարանը գրավեցին: Ավազակները 150 զոհ ունեն: Մեզնից երկուսը՝ ծանր, յոթը թեթև

վիրավոր են: ...Այսօր ավազակներն ավելի ուժեղ են թվում, նույնիսկ 6 տանկ են օգտագործել: Խումբը ստիպված էր Սարդարապատը թողնել և 4 կիլոմետր դեպի հյուսիս քաշվել»¹⁹²: Մայիսի 27-ին Գյումրի-Համամլու ուղղությամբ Քարաբեքիրն անձամբ է հայտնվում հայերի հարձակման կիզակետում: Մանրամասն նկարագրելով գործողությունների ընթացքը՝ Քարաբեքիրը խիստ դժգոհություն է հայտնում սեփական բանակից, որն իր խոսքերով հազիվ է դիմակայում «ավազակներին» դժվար պայքարում¹⁹³:

Ղարաքիլիսայի հերոսամարտին անդրադառնալով՝ նշում է, որ [1918 թ. մայիսի 26, կիրակի] Ղարաքիլիսայի ճակատում 11-րդ բատալիոնը հայերի հարձակումից հետո ստիպված է եղել հետ գնալ մոտ 4 կմ: «[1918 թ. մայիսի 28] 9-րդ բատալիոնը, ժամը 10-ը չեղած, տիրեց Ղարաքիլիսային: Ավազակները երեկ գիշեր մի հարձակում են ձեռնարկել 800 հոգով, բայց 200 զոհ են թողել: 9-րդ բատալիոնում 800 զոհ կա: Անտառներում դեռ պարզ չի վիճակը: Ղարաքիլիսայի ճակատը հայերի համար սարսափելի է: Հայերը հարավից Բաշապարանի կողմից հարձակվեցին, սակայն չկարողացան գրավել»¹⁹⁴: Քարաբեքիրը մանրամասնորեն ներկայացնում է նաև Բաշապարանում կռվի ընթացքը՝ նշելով, որ թուրքերը մարտի արդյունքում նախ ստիպված են եղել քաղաքի հյուսիսային հատված հետ քաշվել, ապա պատասխան հարձակումով հին դիրքերն են գրավել¹⁹⁵:

Ամբողջ տեքստում Քարաբեքիրը հայոց բանակի զինվորներին անվանում է ավազակներ և նրանց փորձում է հակադրել խաղաղ հայ բնակչությանն ու ցույց տալ, որ բնակչությունը փորձում էր խաղաղության հասնել. «[1918 թ. մայիսի 6] Հայերը երկու

¹⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 504:

¹⁹¹ Նույն տեղում, էջ 507:

¹⁹² Նույն տեղում, էջ 506:

¹⁹³ Նույն տեղում, էջ 507:

¹⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 497:

¹⁹¹ Նույն տեղում, էջ 501:

տեղում՝ Արփաչայում, մեր գորամիավորման մոտ են եկել սպիտակ դրոշակով, սպաներին հրավիրել են միասին տոնելու: Խնդրել են, որ տեղացի հայերը վերադառնան: Նրանց պատասխան տրվեց, որ նման իրավասություն չկա...¹⁹⁶: [1918 թ. մայիսի 17, ուրբաթ] Ղարաքիլիսայում՝ Գյումրու ճակատի մոտ այսօրվա գործողության ժամանակ, ժողովուրդն ամեն տեղ սպիտակ դրոշ էր կախել: Միայն Անիի կայարանում թեթև կովով մի ավազակ հանձնվեց»¹⁹⁷: Գյումրի ներխուժելուց հետո Քարաբեքիրը շարունակում է նույն ոճի գրառումներ անել՝ փորձելով ցույց տալ, որ քաղաքացիական անձինք կողմ են հաշտության և չեն պայքարում. «[1918 թ. մայիսի 24, ուրբաթ] Ճաշից հետո քայլեցինք բերդով, հիվանդանոցներով, քաղաքով: Մտանք քաղաքապետարան: Քաղաքապետարանի պատվիրակներից երկուսը մուսուլման են, երկուսը՝ հրեա, երկուսը՝ ռուս, մնացածները՝ հայ: Քաղաքապետն ասաց, որ թուրքական բանակը իրենց մարդավարի է վերաբերվում: Խնդիրներն առաջացնողը մի շարք հայ ավազակներն են, և նրանց անիծում են»¹⁹⁸: Բայց թուրք զեներալն անգամ իր գրառումներում չի կարողանում զսպել աստելությունը օկուպանտ թուրքական բանակի դեմ պայքարողների հանդեպ, լինեն նրանք զինվորականներ, թե քաղաքացիական անձինք: Օրինակ՝ մայիսի 29-ի գրառման մեջ Քարաբեքիրը նշում է. «Պայքարի դուրս եկած գյուղերին պետք է անհրաժեշտ դաս տալ»¹⁹⁹:

Տեղակայվելով Գյումրիում՝ Քարաբեքիրն իր օրագրում գրառումներ է անում նաև քաղաքի մասին և բացահայտ հիացմունքով է խոսում. «Գյումրու գորանոցները հրաշալի են: Ամբոցով քայլեցինք: Փողոցները կարգին են: Շտաբը տեղափոխեցի Գյում-

րի: ...Գյումրու մեր շտաբը քաղաքից մոտ երկու կիլոմետր հարավում պավիլյոններում է գտնվում: Հրաշալի է: Մինչ այժմ մեր ունեցած ամենալավ շտաբն է»²⁰⁰:

Իր օրագրերում զարմանալիորեն չանդրադառնալով 1918 թ. երեք անդրկովկասյան պետությունների անկախացման հարցին՝ Քարաբեքիրը բավարարվում է՝ միայն փաստելով, որ հայերն ու վրացիները ունեն գերմանացիների աջակցությունը պետություն ունենալու հարցում, ապա՝ հունիսի 1-ով թվագրված գրառման մեջ նշում, որ հայերի հետ հաշտություն է կնքվել:

Չափազանց կարևոր է այն փաստը, որ դրանից հետո էլ թուրք զեներալի մոտ Հայաստանի հանդեպ ծավալապաշտական մտքերն ու նպատակները շարունակել են կենտրոնական տեղ գրադեցնել, և 1919-1920 թթ. իր օրագրերում դա ապացուցող բազմաթիվ գրառումներ կան: Հատկանշական է այն, որ Քարաբեքիրը չի կարողանում թաքցնել հայերի հետ կապված իր ամենասարսափելի մղձավանջը՝ անկախ Հայաստանի ստեղծումը. «[1919 թ. մայիս 31] Հայաստանի երազանքը եթե իրականություն դառնա, մեր ժողովրդի ապրելու իրավունքի դեմ մահացու հարված կլինի»²⁰¹: Նույն՝ 1919 թ. մայիսի մեկ այլ գրառման մեջ Քարաբեքիրը գրում է կրկին իր մտասևեռման մասին. «...Մեր տված հողերը հետ ենք վերցնելու և լավ խաղաղություն ենք կնքելու: Շատ պարզ բան՝ Հայաստանը գրավելու ենք: Անշուշտ, ոչ այսօր, բայց առաջին իսկ հնարավորության դեպքում: Մա է ամբողջ հայրենիքում խաղաղության հաստատման բանալին»²⁰²: 1919 թ. ապրիլի 19-ով թվագրված գրառման մեջ կարդում ենք հետևյալ միտքը. «Ես և բանակս հանուն սրա կմեռնենք և ուժով մեր ժողովրդի հա-

¹⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 499:

¹⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 503:

¹⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 505:

¹⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 507:

²⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 503-504:

²⁰¹ Նույն տեղում, էջ 582:

²⁰² Նույն տեղում:

սանելիքը կվերցնենք: ...Իսկ հայերին մի հարվածով ոչնչացնելուց հեշտ բան չկա»²⁰³:

Ավելին, Քարաբեքիրին բարկացնում է, որ իր զինակիցները կարծես չեն հասկանում հայկական հողերի գրավման կարևորությունը. «[1920 թ. հունվարի 21] Հունվարի 20-ին Ազգային պլանը սկսեց կողմնորոշված գալ (15-ին էր սկսել գալ: Այսօր վերջին հատվածը եկավ)... Պլանում հայերի մասին խոսք չկա: Մինչդեռ էրզրումում պատմել էի, որ հայերը պետք է մեր ազգային շարժման առաջին նպատակակետը լինեն: Մեր փրկության բանալին Արևելքում է: Հետո հսկա ձևագնդի պես կզլորվենք դեպի արևմուտք»²⁰⁴:

Անկասկած, Քյազըմ Քարաբեքիրի օրագրային գրառումները 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի մասին ունեն հատուկ կարևորություն: Ռազմական գործողությունների ընթացքի նկարագրությունը ոչ թե պարզապես ականատեսի, այլ ակտիվ մասնակցի ու ղեկավարի մտեցումները պատկերացնելու, այս շրջանի թուրքական իշխանական էլիտայի գաղափարները հասկանալու տեսանկյունից օրագիրն ունի աղբյուրագիտական արժեքավոր նշանակություն: Քարաբեքիրը չի էլ թաքցնում իր գերնպատակը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը զավթելը, և դրա համար հատուկ ուշադրություն է դարձնում տարածաշրջանում, հատկապես Ռուսաստանում տեղի ունեցող գործընթացներին:

1920 թ. գարնանից Քարաբեքիրը, ինչպես ինքն է նշում օրագրում, սկսում է քարոզչական միջոցներով հայերի վրա հարձակման հող պատրաստել, զուգահեռ գիտակցելով, որ բոլշևիկները գնալով ուժեղանում են՝ նա իր կառավարությանն առաջարկում է խորացնել նրանց հետ համագործակցությունը: Օրագրից պարզ է դառնում, որ Քարաբեքիրը շարունակում էր իր կապը փախուս-

տի մեջ գտնվող երիտթուրքական պարագլուխներից էնվեր փաշայի հետ. «[1920 թ. հոկտեմբեր 23] էնվերից նամակ ստացա: Հարցնում է՝ արդյոք Վրանգելը կարող է օգնել մեր երկրին: Մեզ փող ու զենք է պետք»²⁰⁵:

Հայաստանի Հանրապետության դեմ լայնածավալ հարձակման համար արվում էին նաև որոշ սադրիչ քայլեր, և դրանց մեջ կարևոր է Օլթիում տեղի ունեցած իբրև թե հայերի հարձակումը, ինչի կապակցությամբ քեմալականները մարտի 22-ին Երևան են ուղարկում բողոքի նոտա՝ «Օլթիում տեղի ունեցող կոտորածը» դադարեցնելու կոչով և հակառակ պարագայում սպառնալով «վատ հետևանքներով»²⁰⁶: Չնայած մարտ-ապրիլ ամիսների հայթուրքական բախումներին, որոնք օր առ օր նշված են Քարաբեքիրի օրագրում, այդ ժամանակ լայնածավալ գործողություն թուրքերը չեն սկսում: Նրանք կարծես սպասում են առավել հարմար պահի: Հայաստանի հետ բախումներն ուժեղանում են հունիս-հուլիս ամիսներին, սակայն հունիսի 9-ի գրառման մեջ էլ Քարաբեքիրը նշում է, որ մի անտեսանելի ձեռք թույլ չի տալիս լայնածավալ գործողության անցնել²⁰⁷: Մրա հետ մեկտեղ տարբեր ուղղություններով հայ-թուրքական մարտերի, զոհերի, վիրավորների, զերիների, տեխնիկայի ձեռքբերման կամ կորստի մասին տվյալները հունիս-հուլիս ամսվա օրագրային գրառումների մեծ մասն են կազմում:

1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին թուրքական զորքերը սկսում են լայնածավալ պատերազմական գործողություններ Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Նկարագրելով պատերազմի սկզբնական փուլը՝ Քարաբեքիրն անթաքույց հպարտությամբ է պատմում հայերին խաբող հնարքների մասին. «Սեպտեմբերի 30-ին հայե-

²⁰³ Նույն տեղում, էջ 570:

²⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 606:

²⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 656:

²⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 616:

²⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 627:

րին լրտեսների միջոցով փոխանցեցինք՝ «ավելի առաջ չենք կարողանալու գնալ, մեր ուժը բավարար չէ»²⁰⁸: Նման ձևով հայկական կողմի զգոնությունը թուլացնելով՝ թուրքերն անցնում են լայնածավալ հարձակման ու գրավում նախ Կարսը, ապա՝ Ալեքսանդրապոլը՝ Գյումրին:

Քարաբեքիրն ընդգծված սնապարծությամբ է ներկայացնում Կարսի գրավումը. «[1920 թ. հոկտեմբերի 30] Ժամը 8-ին Կարսի արևելյան ճակատում հայկական բանակի վրա հարձակում: 11:30-ին 9-րդ բանակը մտավ հյուսիս-արևելքում գտնվող միջնաբերդ: 3 ժամ տևած մարտում հայկական բանակը ցաքուցրիվ եղավ: 3:30-ին մտանք Կարս: Միայն հարավային ճակատում՝ Չիմենթաբլայում, դեռ դիմադրություն կար: Այդ էլ ավարտվեց»²⁰⁹:

Շարունակելով գրառումները Քարաբեքիրն անդրադառնում է Գյումրու գրավմանը. «[1920 թ. նոյեմբերի 2] Ջորջը Կարսից շարժվում է Գյումրու ուղղությամբ²¹⁰: ...հայկական կառավարության խաղաղության առաջարկն ու Գյումրու խմբի հրամանատարի հրադադարի առաջարկը եկան: Երեկ երեկոյան են տվել մեր զինվորներին: Գրեցի, որ հայկական հրադադարը կընդունեն միայն Գյումրին մեզ հանձնելու պայմանով: ...[1920 թ. նոյեմբերի 7] հայկական բանակի գեներալը ժամը 2-ի կողմերը առաջարկս ընդունեց: Գրել է կառավարությանը: Կառավարությունը հրամայել է մինչև ժամը 6-ը հանձնել Գյումրին: 11:20 այս մասին ռուսերեն նամակ ստացա»²¹¹:

Քաղաքի հանձնումից հետո սկսված խաղաղության բանակցությունները նկարագրելիս Քարաբեքիր գրում է. «[1920 թ. նոյեմբերի 8] ...Հայերին ամս ի 8-ով թվագրված խաղաղության

առաջարկը տվեցինք... [1920 թ. նոյեմբերի 9] Հայաստանի արտգործնախարարը երեկոյան գնացքով մի սպա է ուղարկել, հրադարի պայմանները առավոտյան են ստացել, ուսումնասիրելու ու պատասխանելու համար խնդրեց 24 ժամ: Համաձայնեցի... [1920 թ. նոյեմբերի 10] Ժամը 7:15-ին գնացքով Իմամլից եկած հայ սպան հայտնեց, որ արտգործ նախարարությունն ընդունում է մեր պայմանները»²¹²: Խատիսյանի ղեկավարած հայկական պատվիրակության հետ նոյեմբերի 25-ին սկսած բանակցությունները Քարաբեքիրն իր օրագրում այսպես է նկարագրում. «Ասացի, որ հայ և թուրք ժողովուրդներին անկեղծ կյանքի մաղթանքով եմ սկսում նիստը... Մեր առաջին գրավոր առաջարկը Սևրի պայմանագրից հրաժարումն էր: Նա [խատիսյանը] ասաց, որ իրենց զալն առանց այդ էլ դրա ապացույցն է: Մի քիչ բանակցելուց հետո համաձայնեցին»²¹³: Բանակցությունների երրորդ օրը՝ նոյեմբերի 27-ը ներկայացնող գրառման մեջ ասվում է. «Տոնում ենք Սևրի պայմանագրի ոչնչացումը...»²¹⁴: Ավարտելով իր կործանիչ ռազմական ու դիվանագիտական գործունեությունը Հայաստանի Հանրապետության դեմ՝ Քարաբեքիրը օրագրում հակիրճ անդրադառնում է Հայաստանի խորհրդայնացմանն ու ռեկոմի պատվիրակության՝ Գյումրի մուտքին և նշում, որ դեկտեմբերի 13-ին շտաբը Գյումրուց Կարս են տեղափոխել²¹⁵:

Ամփոփելով Հայաստանի և հայության ճակատագրում ընդգծված բացասական դերակատարում ունեցած թուրք գեներալ Քյազըմ Քարաբեքիրի օրագրի և հուշերի քննությունը՝ կարևոր ենք համարում նշել, որ նրան մինչև իր կյանքի վերջ Թուրքիայում ընկալել են որպես «Հայաստանի նվաճող»: Դա յուրահատուկ տիտղոս է եղել, որը, կարելի է ասել, համընդհանուր ճանաչում ու

²⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 652:

²⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 657:

²¹⁰ Նույն տեղում, էջ 658:

²¹¹ Նույն տեղում, էջ 660:

²¹² Նույն տեղում:

²¹³ Նույն տեղում, էջ 662:

²¹⁴ Նույն տեղում, էջ 663:

²¹⁵ Նույն տեղում, էջ 668:

ընդունելություն է ստացել Թուրքիայի և՛ քաղաքական, և՛ հասարակական շրջանակներում: Հենց ինքը՝ Քարաբեքիրը, ավելի ուշ շրջանի իր օրագրային գրառումներում անդրադառնում է դրան. օրինակ՝ նկարագրելով 1923 թ. նոյեմբերի 24-ին իր այցը Էդիրնե՝ նշում է, որ կայարանում ժողովուրդն իրեն ջերմ ողջունել է, և նրանց մեջ են եղել նաև դպրոցականներ, որոնցից մի աղջիկ իր կրծքին փակցրել է լայն ժապավեն, որի վրա գրված է եղել «Կեցցե Հայաստանի նվաճողը»²¹⁶: Հետագայում էլ Քարաբեքիրը Թուրքիայի տարբեր դպրոցներում, համալսարաններում, ռազմական ուսումնարաններում հաճախ հանդես է եկել դասախոսություններով՝ պատմելով իր հուշերը Հայաստանը նվաճելու մասին, որը վերնագրել է «Այն մասին, թե ինչպես ոչնչացրի Հայաստանը»: Կյանքի վերջում էլ Քարաբեքիրը Հայաստանի դեմ իր ղեկավարած պատերազմների ու պարտադրած պայմանագրերի հիշողության նկատմամբ պահպանել է հատուկ վերաբերմունք և անգամ ուշադրություն դարձրել խորհրդանշական իրերին: Դրա վկայություններին է այն, որ 1945 թ. նոյեմբերի 21-ին օրագրում հատուկ նշում է արել, որ այդ օրը. «Գյումրիի (Ալեքսանդրապոլի – Ռ.Մ.), Մոսկվայի, Կարսի պայմանագրերը ստորագրած երեք գրիչները ուղեկցող մի նամակով նվիրեցի Հեղափոխության ինստիտուտին»²¹⁷:

6.4. Թուրքիայի երկրորդ նախագահը Հայաստանի և Հայկական հարցի մասին

Թուրքիայի Հանրապետության պատմության ամենաառանցքային դեմքերից մեկը՝ զենեքալ Իսմեթ Ինյունյուն, որը ռազմական գործունեությունը դադարեցնելուց հետո երկար տարիներ եղել է

Թուրքիայի վարչապետը, իսկ 1938-1950 թթ.՝ նախագահը, նույնպես գրի է առել և հրատարակել իր հուշերը: Թուրքիայի ու տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական, ռազմական, քաղաքական և այլ խնդիրներին վերաբերող հուշերում ու օրագրերում Իսմեթ Ինյունյուն անդրադառնում է ինչպես Հայաստանի Հանրապետության դեմ պատերազմին, այնպես էլ Լոզանի բանակցությունների ժամանակ Հայկական հարցի մի բաղկացուցիչ հասված հանդիսացող՝ Թուրքիայում «Հայկական ազգային օջախ» ստեղծելու հարցի տապալմանը:

1920 թ. Հայաստանի Հանրապետության վրա հարձակվելուց առաջ, քեմալականներն ակտիվորեն հարաբերվում էին Ռուսաստանում իշխանությանը տիրացած բոլշևիկների հետ և կարողացել էին ձևավորել դրական, անգամ բարեկամական հարաբերություններ: Հայաստանի վրա հարձակումը նույնպես քննարկվել է թուրք-ռուսական բանակցություններում, և այդ մասին իր հուշերում անդրադարձել է նաև Իսմեթ Ինյունյուն՝ բացելով որոշ փակագծեր. «Քանի որ ռուսները դաշնակցական (*Հայաստանի Հանրապետության – Ռ.Մ.*) կառավարությանը դեմ էին և բացահայտ հավանություն չէին տալիս հայերի կողմից մեր արևելյան նահանգներն օկուպացնելու հարցին, ուստի այդ հանգամանքը մեզ համարձակություն էր տալիս և հայկական կառավարության թույլ կողմն էր»²¹⁸: Խոսելով իրենց նպատակների մասին՝ Ինյունյուն հստակ նշում է. «Մեր իրական նպատակն էր ոչնչացնել հայկական զինված ուժերը»²¹⁹:

Իսմեթ Ինյունյուն իր հուշերում մեծ տեղ է տալիս Լոզանի բանակցությունների նկարագրությանը. լինելով թուրքական պատվիրակությանը ղեկավարը՝ Ինյունյուն երկար տարիներ թուրքական պաշտոնական քարոզչության կողմից ներկայացվել է որպես

²¹⁸ İsmet İnönü, Hatıralar, Ankara, 2014, s. 211.

²¹⁹ Նույն տեղում, էջ 212-213:

²¹⁶ Նույն տեղում, էջ 889-890:

²¹⁷ Նույն տեղում, էջ 1407:

«Լոզանում Թուրքիայի դիվանագիտական հաղթանակի կերտող»:
Լոզանի բանակցությունների ժամանակ ամենակարևոր և
խնդրահարույց հարցերից մեկը Թուրքիայի տարածքում հայերի
ու հույների ցեղասպանություններից հետո գոյատևած քրիստո-
նյանների խնդիրն էր, որը քեմալականների համար առաջնային
կարևորություն ուներ: Այս խնդիրն իր հերթին ուներ ածանցյալ
այլ բաղադրիչներ ևս, որոնք վերաբերում էին ինչպես թուրքական
իշխանություններին, այնպես էլ արևմտյան տարբեր պետու-
թյուններին և նրանց տված խոստումներին ու ստանձնած պար-
տավորություններին: Լոզանում փոքրամասնությունների հար-
ցով երկարատև բանակցությունների ու բանավեճերի ժամանակ
թուրքական պատվիրակության ղեկավար Իսմեթ փաշան բազ-
միցս հայտարարել է, որ Թուրքիան կճանաչի այն բոլոր իրա-
վունքները, որոնք տարբեր երկրներում ունեն փոքրամասնու-
թյունները և որևէ բացառություն չեն ընդունի, որևէ վերահսկո-
ղության համաձայն չեն լինի և կընդունեն Առաջին համաշխար-
հային պատերազմից հետո կնքված պայմանագրերում փոքրա-
մասնությունների վերաբերյալ սահմանված բոլոր կետերը²²⁰: Իս-
մեթ փաշային անհանգստացրել է անգամ «փոքրամասնություն-
ների պաշտպանություն» հաճախ կրկնվող արտահայտությունը,
և նա ռեպլիկի կարգով հայտարարել է, թե հույս ունի, որ այդ ար-
տահայտության կիրառմամբ նպատակ չունեն վիրավորելու
Թուրքիայի ամբողջականությունը և միասնականությունը: Ի վեր-
ջո, Լոզանի պայմանագրում տեղ են գտել ոչ մուսուլման փոքրա-
մասնությունների և նրանց իրավունքների վերաբերյալ դրույթներ,
սահմանումներ (37-44-րդ հոդվածներ), սակայն որևէ շեշտա-
դրում չկա «հատուկ, առանձնակի» կարգավիճակի վերաբերյալ,

ինչը, փաստորեն, թուրքական կողմի սկզբունքային պահանջն
էր:

Լոզանի բանակցությունների ժամանակ առաջ է քաշվել
Թուրքիայի տարածքում «Հայկական ազգային օջախ» ստեղծելու
հարցը, որը պաշտպանել են արևմտյան տերությունների ներկա-
յացուցիչներ. նրանցից ոմանք քանիցս հրապարակավ մեղադրել
են թուրքական իշխանություններին ու ընդհարվել թուրքական
պատվիրակության հետ: Ի սկզբանե թուրքական պատվիրակու-
թյունը և անձամբ Իսմեթ փաշան, հենվելով ԹԱՄԺ-ի պատրաս-
տած ուղեցույցի վրա, կտրականապես չէին ընդունում Թուրքիա-
յում «Հայկական ազգային օջախ» ստեղծելու գաղափարը, իսկ
եթե այլ պետություններ շարունակեին պնդել այդ հարցը, ապա
անհրաժեշտության դեպքում նա լիազորված էր ընդհատել բա-
նակցություններն առանց նույնիսկ նախօրոք տեղյակ պահելու
Անկարային: Իր հուշերում Իսմեթ Ինյոնյուն նկարագրում է Լո-
զանի բանակցությունների ժամանակ շվեյցարացի մի պրոֆեսո-
րի հետ ունեցած բանավեճը: Ի պատասխան շվեյցարացու՝ Հայ-
կական հարցի ու Թուրքիայում «Հայկական ազգային օջախ»
ստեղծելու մասին հայտարարությունների՝ Իսմեթը նշել է. «Մեզ
համար «Հայկական հարց» չկա: Մենք նոր պետություն ենք, ուրիշ
պետություն ենք: Ես գիտեմ, որ Համաշխարհային պատերազմի
ժամանակ շատ բաներ են տեղի ունեցել: Համաշխարհային պա-
տերազմն ամբողջ աշխարհի համար չորս տարի է տևել, իսկ մեզ
համար՝ ութ տարի: Տեղի են ունեցել ավելի շատ բաներ, քան թե
դուք գիտեք»: Դրանից հետո Իսմեթն ավելի կոշտ շեշտադրումնե-
րով հայտարարել է, որ շվեյցարացի պրոֆեսորի ներկայացրած
պահանջներն անընդունելի են, և իրենք չեն կարող համաձայնել
«Թուրքիայի մասնատմանը»²²¹: Թուրքական պատվիրակությունն

²²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 356:

²²¹ Նույն տեղում, էջ 352:

ընդհանրապես սկզբունքային էր՝ չմասնակցել որևէ բանակցության կամ նիստի, որտեղ կխոսվեր Հայկական հարցի մասին:

Իսմեթ Ինժնյուն իր հուշերում որոշ մանրամասներ է ներկայացնում Լոզանի բանակցությունների ժամանակ «Հայկական ազգային օջախի» ստեղծման հարցի շուրջ տեղի ունեցած կուլիսային զարգացումներից: Այսպես, ըստ Ինժնյունի, բանակցությունների ժամանակ նրա մոտ է եկել «Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախկին նախարարներից Նորատունկյան»²²² էֆենդին Փաշայան ազգանունով մեկի հետ», որը, ըստ Ինժնյունի, «հայ հին հեղափոխականներից էր»: Իսմեթը նշում է, որ ինքը համաձայնել է հանդիպել նրանց հետ՝ ենթադրելով, որ «պետության ամենաբարձր պաշտոններից մեկը վարած» անձը պետք է որ լավ ծանոթ լիներ «թուրքերի մոտեցումներին» ու փոքրամասնությունների վերաբերյալ դիրքորոշմանը: Հանդիպման ընթացքում ի պատասխան Նորատունկյանի այն մտքին, թե «թուրքերի և հայերի միջև շատ բաներ են տեղի ունեցել», Իսմեթը պատասխանել է, թե իրենք ո՛չ նախկինում, ո՛չ էլ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերի ու թուրքերի միջև տեղի ունեցած դեպքերի հետ «որևէ կերպ կապ չունեցող մարդիկ են», քննարկվող դեպքերից «լրիվ հեռու», «նոր մարդիկ են», իսկ իրենց պետությունն էլ «լիովին նոր պետություն է»²²³: Այնուհետ Նորատունկյանն ուղղակի հայտարարել է. «Մենք պահանջում ենք հայկական օջախ: Թուրքիայի որևէ հատված պետք է առանձնացնեք և հանձնեք մեզ»: Դրան հետևել են Իսմեթի բացահայտ ծաղրանքով և թույլ քողարկված հեզնանքով հարցերը. «Որտե՞ղ էք ուզում. արևելքո՞ւմ, հարավո՞ւմ, արևմուտքո՞ւմ»: Նորատունկյանը պատասխանել է. «Որտեղ ուզում է, թող լինի, մեզ մի տեղ տվեք որ-

պես հայկական օջախ, մենք այնտեղ հավաքվենք, այնտեղ ապրենք»²²⁴: Իսմեթը, բնականաբար, մերժել է այդ պահանջը և կրկին ծաղրանքով հարցրել, թե ինչպես պետք է հայերը հավաքվեն իրենց չպատկանող տարածքում և այնտեղ պետություն ստեղծեն: Նորատունկյանը դրանից հետո, ըստ Իսմեթի, սկսել է խոսել սպառնալիքներով՝ նշելով, թե իրենց ձեռքի եկածն անելու են, և դրանց հետևել են թուրքական պատվիրակության ղեկավարի հետևյալ խոսքերը. «Լսի՛ր, իսկ հիմա արդեն լուրջ եմ խոսում: Ես լուրջ մտեցա ձեր՝ ինձ հետ հանդիպելու ցանկությանը..., սակայն ձեր խոսքերը հիասթափեցրին ինձ: Շատ հստակ հայտարարում եմ. մենք ձեր պահանջները չենք ընդունում... Դուք եթե ուզում եք, կարող եք մինչև վերջ պայքարել, պայքարե՛ք»: Ավարտելով խոսակցությունը՝ Իսմեթը հայտարարել է, որ այլևս ցանկություն չունի հանդիպել նրանց հետ, և հաջորդող օրերին իբրև թե Նորատունկյանը քանիցս փորձել է հանդիպել նրան, սակայն նա մերժել է²²⁵: Իհարկե, այս դրվագում Իսմեթ Ինժնյուն ղեպքերը նկարագրում է իրեն ցանկալի ձևով, և չենք կարծում, որ Գաբրիել Նորատունկյանը, որը ոչ միայն զբաղեցրել է Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը, այլև խորությամբ տեղյակ է եղել օսմանյան/թուրքական քաղաքական մտածողությանը, կարող էր քեմալականների ներկայացուցիչների հետ շփվելիս նման դյուրահավատ վերաբերմունք դրսևորել: Սակայն մինևույն ժամանակ չենք կարող ժխտել, որ ինչպես նախկինում, այնպես էլ այդ շրջանում հայ հասարակական-քաղաքական միտքը հաճախ չարդարացված վստահություն և հավատ ուներ հատկապես արևմտյան պետությունների տված խոստումների հանդեպ. Լոզանի բանակցությունները ևս, ցավոք սրտի, բացառություն չէին:

²²² Նկատի ունի 1912 թ. Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարար Գաբրիել Նորատունկյանին:

²²³ İsmet İnönü, նշվ. աշխ., էջ 350:

²²⁴ Նույն տեղում:

²²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 351:

Բավական հետաքրքիր և միևնույն ժամանակ ցավալի են այն մանրամասները, որոնք ներկայացրել են Լոզանի բանակցությունների մասնակիցները՝ կապված արևմտյան երկրների և հատկապես բրիտանական պատվիրակության պահվածքի հետ, մասնավորապես դրանց հակասական բնույթը, որը ցայտուն դրսևորվել է հրապարակային ու կուլիսային քննարկումներում: Այսպես, բաց քննարկումներում անզլիացիները բավական շատ և ակտիվորեն անդրադարձել են Թուրքիայում փոքրամասնությունների խնդիրներին, հանդես եկել նրանց իրավունքների «անխոնջ պաշտպանի» դիրքերից: Այդ պահվածքն առաջացրել է նաև Իսմեթ փաշայի անհանգստությունը: Ինչպես ինքն է նշում, նա մի օր հրավիրել է անզլիական պատվիրակությունից «շատ լավ աշխատող, խելքը գլխին և փորձառու մի դիվանագետի», որին հարցրել է, թե ինչու են անզլիացիները փոքրամասնությունների հարցում նման պահվածք որդեգրել, արդյոք ուզում են բանակցությունները դադարեցնել: Դրան ի պատասխան՝ փորձառու դիվանագետը Իսմեթին վստահեցրել է, որ ամեն ինչ նորմալ է, և խորհուրդ տվել բնական համարել փոքրամասնությունների խնդիրների վերաբերյալ ցուցադրական ելույթներն ու բարձրացած աղմուկը. «Իսմեթ փաշա, տարիներով շատ բաներ ենք ասել, շատ բաներ ենք խոստացել: Աշխարհով մեկ շատ պարտավորություններ ենք ստանձնել: Հիմա, երբ դրանց վերջ է տրվում, ինչու էս զարմանում այս ձևականությունների վրա, որոնք արվում են»²²⁶:

²²⁶ Նույն տեղում, էջ 354-355:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ա) հուշագրություններ, օրագրեր

1. Ağaoğlu A., Mütareke ve Sürgün Hatıraları (Yayına Hazırlayan: Ertan Eğribel, Ufuk Özcan), İstanbul, Doğu Kitabevi, 2010.
2. Ahmed Refik (Altınay), Kafkas Yollarında (Hatıralar ve Tahassüsler), İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001.
3. Altınay R. A., İki Komite İki Kitâ, (ed. Haluk Dursun), İstanbul, 1999.
4. Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, (derleyen: Hulusi Turgut), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 15. Basım, 2016.
5. Bardakçı M., Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi: Sadrazam Talât Paşa'nın özel arşivinde bulunan Ermeni tehciri konusundaki belgeler ve hususî yazışmalar, İstanbul, Everest Yayınları, 4. Basım, 2009.
6. Barutçu F. A., Siyasî Anılar 1939-1954, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1977.
7. Bleda M. Ş., İmparatorluğun çöküşü, İstanbul, 1973.
8. Celal Bayar, Kayseri Cezaevi Günlüğü (Hazırlayan: Yücel Demirel), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2-inci Baskı, 1999.
9. Dr. Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, İstanbul, Altındağ Yayınevi, II Cild, 1967.
10. Dr. Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, İstanbul, Altındağ Yayınevi, III Cild, 1967.
11. Falih Rıfkı Atay, Zeytin Dağı, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989.
12. Halide Edib, Memoirs of Halide Edib, NY, The Century Co., 1926.
13. Halide Edib, The Turkish Ordeal, NY, The Century Co., 1928.

14. Halide Edip Adıvar, Mor Salkımlı Ev, İstanbul, Can Yayınları, 2007.
15. Halide Edip Adıvar, Türk'ün Ateşle İmtihanı, İstanbul, Can yayınları, 2016.
16. Hülagü M., Sultan Abdülhamid'in sürgün günleri. Hususi doktoru Atıf Hüsein beyin hatıraları, İstanbul, 2007.
17. Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasal Anılar, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976.
18. İsmet Bozdağ, Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, İstanbul, 1985.
19. İsmet İnönü, Defterler (1919-1973), 1. Cilt (Hazırlayan Ahmet Demirel), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 3. baskı, 2008.
20. İsmet İnönü, Hatıralar, Ankara, Bilgi Yayınevi, 4. Basım, 2014.
21. Kabacalı A., Cemal Paşa: Hatıralar, İstanbul, 2015.
22. Karabekir K., Günlükler (1906-1948), 1-2. Cilt, (hazırlayan Y. Demirel), İstanbul, 2009.
23. Liman von Sanders, Türkiye'de Beş Sene: Bir Alman Paşasının Çanakale ve Filistin Hatıraları Askeri Tarih Encümeni'nin Cevaplarıyla, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2013, 6. Baskı.
24. Mareşal Fevzi Çakmak, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi, Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 2005.
25. Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's story, New York, 1918.
26. Osmanoğlu A., Babam Sultan Abdülhamid, İstanbul, 2013.
27. Refik A., Two Committees Two Massacres, Firodil Publishing House, 2006.
28. Sürgünden İntihara: Dr. Reşid Bey'in Hatıraları, (Hazırlayan Ahmet Mehmetefendioğlu), İzmir, Tükelmat, 1992.
29. Tahsin Paşa, Yıldız hatıraları, (hazırlayan: A Z İzgöer), İstanbul, 2015.

30. Ногалес Р., Четыре года под полумесяцем, Москва, 2006.

բ) Մենագրություններ

1. Ալթընայ Ա. Ռ., Երկու կոմիտե՝ երկու ոճիր, Երևան, 1997:
2. Անումյան Մ., Ճանաչում և դատապարտում. երիտթուրքերի դատավարությունները (1919-1921 թթ. և 1926 թ.), Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2013:
3. Եազըճեան Գ., Ապտիլ Համիտ Բ. կարմիր սուլթանը, Պեյրութ, 1980:
4. Պողոսյան Վ., Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրության հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (XIX դարի վերջ - XX դարի սկիզբ), Երկրորդ հրատարակություն, Երևան, 2011:
5. Սարգսյան Ե., Սահակյան Ռ., Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, Հայաստանի պետական հրատարակչություն, 1963:
6. Սաֆրաստյան Ռ., Մուսթաֆա Քեմալ. պայքար Հայաստանի Հանրապետության դեմ (1919-1921 թթ.), Երևան, «Տիր» հրատարակչություն, 2019:
7. Özdemir H., Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler: 4. Ordu'nun İnsani Yardımları, İstanbul, 2009.
8. Adak H., Halide Edib ve Siyasal Şiddet: Ermeni Kırımı, Diktatörlük ve Şiddetsizlik, İstanbul, 2016.
9. Алькаева Л., Очерки по истории турецкой литературы 1908-1939 гг., Москва, 1959.
10. Зулалян М., Вопросы древней и средневековой истории Армении в освещении современной турецкой историографии, Ереван, Издательство Академии наук Армянской ССР, 1970.

գ) Հոդվածներ

1. Birinci A., Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, DİVÂN İlmi Araştırmaları, sy. 19 (2005/2), s. 177-194.
2. Müezzinoğlu E., İzmir Suikastı ve Ahmet Şükrü Bey, International Journal of Social Science, 2015, N: 38, p. 155-176.
3. Talat Bey'in gelecekteki Alman-Türk ilişkileri konusunda açıklamalar, Berliner Tageblatt, 19, 01, 1916; Alman Basınında Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti (1910-1944) (hazırlayan S. Eriş Ülger), Ankara, TBMM Vakfı Yayınları, 1995, s. 66.
4. Աբդուլ Համիդի յիշողությունները, «Հորիզոն», 1913, 21, 23, 24, 27 փետրվար, թիվ 41-44:
5. Հակոբյան Ս., Աբդուլ Համիդ II-ի արքայի տարիները ժամանակակիցների հուշերում, «Հայագիտության հարցեր», 2018, 3 (15), էջ 97-107:
6. Հակոբյան Ս., Հայկական թեմատիկան Աբդուլ Համիդ 2-րդի հուշագրություններում, «Արևելագիտության հարցեր», հատոր 9, Երևան, 2015, էջ 137-149:
7. Մելքոնյան Ռ., Հայոց Ցեղասպանության կազմակերպիչների և իրականացնողների հերոսացման գործընթացը Թուրքիայում (1920-ական թվականներ), «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2015, թիվ 2 (199), էջ 61-71:
8. Փափազյան Ա., Թուրքական պետական և քաղաքական գործիչները արևմտահայության մասին, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Երևան, 1985, Հատոր 12, էջ 80-97:

Բովանդակություն

ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ՍՈՒԼԹԱՆ ԱԲԴՈՒԼ ՀԱՍԻԴ ԵՐԿՐՈՐԴԸ ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ	7
1.1. Գահընկեց սուլթանի կամ երան վերագրվող հուշերը	7
1.2. Աբդուլ Համիդ Երկրորդի անձնական գրագիր Թահսին փաշայի հուշերը.....	9
1.3. Աբդուլ Համիդ Երկրորդի անձնական բժիշկ Աթըֆ Հուսեյն բեյի հուշերը	11
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ԵՐԻՏՅՈՒՐՔ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ԵՎ ՊԱՇՏՈՆՅԱՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐԸ.. 17	
2.1. Ջեմալ փաշայի հուշերը	17
2.2. Դիարբեքիրի նահանգապետ դոկտոր Ռեշիդի բանտային օրագիրը.....	24
2.3. Հայկական հարցը Միդհատ Շյուքրյու Բլեդայի հուշերում	28
2.4. Երիտթուրք լրագրող և պատգամավոր Հուսեյին Ջահիթ Յալչընի հուշերը.....	34
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ՀԱՅԵՐԸ ԹՈՒՐԿ ՊԱՏՄԱԲԱՆ ԱՀՄԵԹ ՌԵՖԻՔ ԱԼԹՐՆԱՅԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ	38
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ	
ՀԱՅԵՐՆ ՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԹՈՒՐԿ ԿԻՆ ԳՐՈՂ ՀԱԼԻԴԵ ԷԴԻՓ ԱԴԸՎԱՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ	44
ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ	
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԳՏԵՎԱԾ ՕՏԱՐԱԶԳԻՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐԸ ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ.....	56
5.1. Մարշալ Լիման ֆոն Սանդերսի հուշերը.....	56

5.2. Ռաֆայել դե Նոգալեսն ու «Կիսալուսնի տակ չորս տարի» գիրքը	58
ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ	
ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ԹՈՒՐՔ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐԸ	68
6.1. Պանթյուրքիզի «հոգևոր հայրերից» Ռըզա Նուրի հուշերը Հայկական հարցի և հայության մասին	68
6.2. Քեմալ Աթաթյուրքի «զաղտնընկեր» Քրլըչ Ալին հայերի մասին	79
6.3. Հայկական հարցը և հայերը Քյազըմ Քարաբեքիրի հուշերում	84
6.4. Թուրքիայի երկրորդ նախագահը Հայաստանի և Հայկական հարցի մասին	96
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	103